

4. BUNJEVCI U KONTEKSTU ETNOKULTURNIH PROCESA NA PROSTORU JUGOISTOČNE EUROPE

4.1. Uloga svatovskog starješine

4.1.1. Uvod

Prikaz uloge svatovskog starješine u hrvatske etničke grupe Bunjevci predstavlja dio šire studije o ulogama bunjevačkih svatovskih časnika (Černelić 1991). Prvi među etnologima koji se bavio istraživanjem bunjevačkog podrijetla bio je srpski etnolog Jovan Erdeljanović. Pritom je obratio pozornost na više činitelja: povijesne podatke, jezične osobine, predaje o podrijetlu, prezimena bunjevačkih rodova i pojedine važnije bunjevačke običaje. On Bunjevce dijeli na tri ogranka:

(1) podunavski Bunjevci: sjeveroistočna Bačka (danas Srbija), područje u okolici gradova Budimpešte i Baje u Mađarskoj;

(2) primorsko-lički Bunjevci: dijelovi sjeverne i južne Like, dijelovi Primorja (zaleđe gradova Novi Vinodolski, Senj, Velebitsko podgorje);

(3) dalmatinski Bunjevci: sjeverna Dalmacija te dijelovi srednje Dalmacije i dalmatinskog zaleđa.

Ovakvu regionalnu podjelu potrebno je proširiti budući da bunjevačkih tragova ima i na širem prostoru nego što je to Erdeljanović u svojim istraživanjima uzimao u obzir. Osim toga, Bunjevci nemaju u svim tim područjima podjednaku svijest o svojem identitetu. Podunavski Bunjevci imaju razvijenu svijest o svojem identitetu i etničkoj pripadnosti, koja se među mlađim naraštajima sve više gubi u području okolice Budimpešte. U ostalim bunjevačkim ograncima, s iznimkom primorskih Bunjevaca i nekih krajeva Like, svijest o njihovome bunjevačkom identitetu nije uvijek jasno izražena. Postoje priče o Bunjercima i svijest o tome da su oni "tu negdje među nama". Bunjevce često određuju kao katoličko stanovništvo u tim područjima, ali rijetko se određena skupina stanovništva definira Bunjercima. Stoga, etnički kriterij utvrđivanja identiteta ne može biti jedini u identifikaciji Bunjevaca kao etničke grupe; analiza kulturnih elemenata može rasvijetliti pitanje njihovog podrijetla i način na koji su razni utjecaji djelovali na njihov razvoj. Stoga sam u svojim istraživanjima područje njihove potencijalne pradomovine proširila na čitav prostor Dalmacije (obala i zaleđe bez otoka sve od Boke kotorske kao najjužnijeg dijela jadranskog prostora), na granična područja Bosne i na Hercegovinu. Razlog za odabir takvog prostornog okvira brojni su zajednički kulturni elementi unutar tog prostora i na prostoru u kojemu obitavaju druga dva bunjevačka ogranka (Černelić 1991).

Tako je za primorsko-ličke Bunjevce analizom obuhvaćeno čitavo područje Like, Primorja i Gorskoga kotara, gdje postoji znatan broj potvrda o zastupljenosti bunjevačkog etnika (povijesni podaci, toponimi, etnonimi).

Za podunavske Bunjevce također se uzima u obzir šire područje nego što je odredio Erdeljanović: čitava Bačka, južno podunavsko područje i okolica Budimpešte u Mađarskoj. Bez obzira na to što je u podunavskih Bunjevaca izražena jaka svijest o zajedničkom podrijetlu, na tom prostoru mogu se razlikovati četiri regionalne bunjevačke skupine: Bunjevci u Somboru i okolici, u Subotici i okolici u Bačkoj, Bunjevci u Baji i okolici te u okolici Budimpešte u Mađarskoj. Pored brojnih zajedničkih kulturnih elemenata, svaka od tih regionalnih skupina ima određene specifične karakteristike.

Na temelju karakteristične rasprostranjenosti određenih pojava iz bunjevačkih svadbenih običaja pokazalo se potrebnim u istraživanje uključiti i neka druga područja, jer su utvrđeni mnogi srodni kulturni elementi u baštini stanovništva tih krajeva. To je područje Istre, dijelovi sjeveroistočne Srbije naseljeni Vlasima te Gradišće. Razlog uključivanja ovih regija je ponajprije prisutnost specifičnog svatovskog časnika *staćela*, *staćila*, *nastaćila*, *strćala*. Analiza njegovih uloga u tim prostorno udaljenim područjima pokazala je da ima dovoljno pokazatelja za pretpostavku o zajedničkom podrijetlu te pojave. Mnogi drugi elementi vezani uz uloge svatovskih časnika pokazuju da je bilo opravdano u analizi uzimati u obzir navedena područja (Černelić 1991:194-231).

U obrađivanoj građi uloga svatovskog starješine opisivana je na sljedeće načine: nadgleda svadbeni pir, govori svatovima što im je činiti, odlučuje o svakoj aktivnosti – o njezinom početku i kraju, svi ga moraju pitati za dozvolu da bilo što učine, svi ga slušaju, vodi brigu o svatovima, organizira svatovski pir i sl. Uloga organizatora svadbe nije nužno uključena u ulogu svatovskog starješine jer nerijetko postoji poseban časnik s takvom ulogom. Ponegdje postoji još i zastupnik starješine, koji mu pomaže i koji mu je podređen. Hijerarhija svatovskih časti važna je za funkcioniranje i uspostavljanje reda na svadbi, osobito u pojedinim krajevima.

U bunjevačkoj svadbi jedan od sljedećih svatovskih časnika može obnašati ulogu svatovskog starješine: *stari svat*, *kum* i *staćel*.

4.1.2. Kum u ulozi svatovskog starješine

U većini krajeva Hrvatske i na širem prostoru južnih Slavena ulogu svatovskog starješine ima *stari svat*. Budući da u svojim istraživanjima polazim od podunavskih Bunjevaca, započeo ću s prikazom *kuma* u toj ulozi. *Kum* se u ulozi svatovskog starješine pojavljuje u svim bunjevačkim regionalnim skupinama, s iznimkom okolice Budimpešte gdje ta uloga u svadbenim običajima nije posebno istaknuta. Općenito na prostoru Podunavlja i Bačke ne postoji poseban svatovski časnik koji izvršava ulogu svatovskog starješine. Međutim, povremeno tu ulogu ima *kum* i to osobito u područjima s bunjevačkim stanovništvom. U toj je ulozi *kum* potvrđen u deset lokaliteta: Čavolj, Gornji Sentivan u okolici Baje, Tavankut, Bajmok, Stari Žednik, Đurđin, Sombor, *salaši* na Bezdanskom putu, Gradina i Lugovo u Bačkoj (Mandić 1975; Černelić 1983; ibid. EZ FFZ NR 87; ibid. 1984; Knežević 1881:117). Nešto potvrda o *kumu* u ulozi svatovskog starješine ima i u bačkih Šokaca i Srba (Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112; Evetovics 1909:392; Vatroslav 1909:74-75; Čiplić 1930:116; Hadzics 1909:374; Dimitrijević 1969-1970:93).

Na širem prostoru primorsko-ličkih Bunjevaca *kum* se često pojavljuje u ulozi svatovskog starješine. To se osobito odnosi na pojedina područja Like, Gorskog kotara i Primorja s izraženom bunjevačkom komponentom, ali i među drugim stanovništvom, osobito u katolika.¹

Zanimljivo je uočiti da u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, u pretpostavljenim mogućim bunjevačkim ishodišnim područjima, ima veoma malo potvrda o ovoj ulozi *kuma*. Pojedinačnih potvrda ima u južnom Velebitskom podgorju, u okolici Knina u sjevernoj Dalmaciji, u Bosanskom Grahovu, Glamoču i Kupresu u zapadnoj Bosni, u Duvnu i u nekoliko sela u okolici Posušja u Hercegovini i na Pelješcu.² Erdeljanović ne spominje ovu ulogu *kuma* među primorsko-ličkim Bunjevcima. U opisu svadbenih običaja ovoga bunjevačkog ogranka ističe samo da se neki elementi u njihovim svadbenim običajima značajno razlikuju od elemenata u svadbenim običajima dalmatinskih Bunjevaca. Glavni svatovski časnik tamo je *kum*, a tek iza njega *stari svat*. To može značiti da *kum* u dalmatinskih Bunjevaca ima ulogu svatovskog starješine, premda su podaci o tome prilično neodređeni (Erdeljanović 1930:322). Spoznaje o ovoj *kumovoj* ulozi na tim prostorima rezultat su planskih terenskih istraživanja te pretraživanja arhivske građe, budući da u tiskanim izvorima nema o tome nikakvih podataka. Kada bismo se oslonili isključivo na tiskane izvore, dobili bismo iskrivljenu i nepotpunu predodžbu o toj pojavi. Ovaj primjer pokazuje koliko je važno proučiti sve raspoložive izvore kako bismo dobili što objektivniji uvid o pojavi koju istražujemo. *Kum* ima ulogu svatovskog starješine i kod vlašskog stanovništva jugoistočne Srbije, kod kojih ima znatno važniju ulogu od *staroga svata* za razliku od ostalih krajeva Srbije (Pantelić 1970:131; *ibid.* 1975:130).

4.1.3. *Staćel(a)* u ulozi svatovskog starješine

Staćel(a) je drugi svatovski časnik koji u Bunjevaca ima ulogu svatovskog starješine. Još je Erdeljanović utvrdio tu njegovu ulogu u dijelu bačkih Bunjevaca (1930:37). Novija terenska istraživanja potvrđuju tu pojavu, premda ne na istom području, ali daju naznake da je ta *staćelova* uloga u podunavskih Bunjevaca bila šire zastupljena: u Gari i Kaćmaru u okolici Baje u Mađarskoj te u Starom Žedniku, Nenadićima i Josićima u Bačkoj. U Nenadićima i u Matarićima *staćela* zastupa mladoženjina oca i zadužen je za održavanje reda na svadbenom piru, te na taj način zapravo obnaša ulogu svatovskog starješine (Černelić 1983; *ibid.* EZ FFZ NR 87).

¹ Podaci o tome dostupni su isključivo u rukopisnoj arhivskoj građi: Bonifačić Rožin IEF rkp. 141; UEA 351; UEA 352; UEA 353; Vondraček-Mesar EZ FFZ NR 86; UEA 1352; UEA 1363; Franić 1973: 121; Sokolić EZ FFZ SR 10; Černelić EZ FFZ NR 109; UEA 1434; UEA 347; UEA 348; UEA 350; Bonifačić Rožin IEF rkp. 279; *ibid.* IEF rkp. 327; UEA 281; Krauesel IEF rkp. 288; UEA 53; UEA 55; UEA 23; Nožinić EZ FFZ NR 95; Ivančan IEF rkp. 186; UEA 480; UEA 1511. Kada koristim izraz “bunjevačka komponenta”, mislim na postojanje bunjevačkih prezimena u tom području. Rezultat novijih istraživanja na području Senjskog Bila potvrđuje tu kumovu ulogu (Birt et al. 2003:490)

² Černelić 1984 (Jasenice); Bucić rkp. (Jasenice); UEA 1295; Sunara IEF rkp. 404; UEA 367; UEA 546; UEA 544; Rubić ONŽO HAZU sign. SZ 61; UEA 3; UEA 6; UEA 4; UEA 324.

Srodni elementi ove pojave potvrđeni su i na prostorima ostalih dvaju bunjevačkih ograna. Potvrda o tome ima u Primorju i u sjevernoj Lici u pravoslavnog stanovništva, ali samo prema Erdeljanoviću, a u nekim dijelovima Like *staćel* predstavlja domaćina (1930:233). Fortis je uočio sličnu *staćelovu* ulogu u Morlaka: *staćel* preuzima i izvršava naredbe *staroga svata*, što zapravo znači da ima ulogu njegova pomoćnika ili zastupnika (1984:49). Slična njegova uloga potvrđena je u Istri. Prema Valvazoru, *nastačili* pomažu dvojici starješina, od kojih svaki zastupa jednu svatovsku stranu (Sušić 1970:92, 96). Tu njegovu ulogu potvrđuju i kasniji izvori za sjevernu Istru (Mikac 1963:346; Ptašinski ONŽO HAZU sign. SZ 111).

Postoje zanimljive podudarnosti u *staćelovoj* ulozi u raznim područjima, osobito vezano uz njegovo ponašanje za vrijeme svadbe. U Istri *starješina*, *nastačilo* i *zastavnik* mirno sjede i *gledaju tance kao da su oni suci* (Sušić 1970:96). Terenska istraživanja potvrđuju *staćela* u okolici Sombora kao osobu koja, sjedeći za vrijeme svadbenog pira na počasnome mjestu, samo promatra (Černelić EZ FFZ NR 87). U Erdeljanovića je potvrđena izreka koja je povezana sa sličnim obilježjima *staćelove* uloge: *Ovaj zaseo kao staćela*, a odnosi se na čovjeka koji je odnekuda došao i ne namjerava uskoro otići (1930:237). Ima zanimljivih podudarnosti u ponašanju *staćela* u sjevernoj Dalmaciji. U selu Lišani Ostrovički u Ravnim kotarima sjećanje na *staćela* potvrđeno je u priči sličnog konteksta. *Kad bi sidili svi za stolom, priča mi je did, govorili bi ovako: "Vidi de bega turskog, vidi staću, ali nije aga sarajevski, vidi pašu, gospodara krajine, rumeni se ka' sunce u vičer." Tako bi se šalili i nazdravljali. Sjećam se piće o staći – staćelu al' ne bi znao tko je to bio* (Marijan 1988). Ova potvrda pojave *staćela* je osobito značajna, tim više što je jedina za ovaj dio Dalmacije.

Premda *staćilo* ima u Gradišćanskim Hrvatima neke druge značajke, različite u odnosu na Bunjevce, u selu Frakanava on ima, među ostalima, i određena zaduženja inače svojstvena svatovskom starješini: brine se za sve, kontrolira je li sve u redu, je li na stolu sve što je potrebno, određuje početak plesa (Rajković IEF rkp 954). Slično bi značenje mogao imati i opći podatak da je *staćilo* u neku ruku redatelj (Gavazzi 1935:7).

Premda svatovski starješina ne mora istovremeno biti i organizator svadbenog pira, ova je *staćelova* uloga značajna u pojedinim bunjevačkim selima u Mađarskoj i na Nenadić *salašima* u okolici Sombora u Bačkoj (Deisinger NMB EA 3029; ibid. NMB EA 4023; Černelić 1983; ibid. EZ FFZ NR 87). Ta je uloga *staćela* u Matarićima u okolici Sombora u Bačkoj i u nekim selima u Lici istaknuta u sklopu uloge svatovskog starješine ili njegovoga zamjenika (Černelić EZ FFZ NR 87; Erdeljanović 1930:233, 237).

Sve spomenute pojedinosti uloge *staćela* u Bunjevaca naglašavaju one aspekte njegove uloge koji ga povezuju sa *starim svatom*, časnikom koji često ima ulogu svatovskog starješine u područjima koja se mogu smatrati potencijalnom pradomovinom Bunjevaca. Brojni zanimljivi detalji su s time u vezi zabilježeni terenskim istraživanjima među podunavskim Bunjevcima. U Gari u južnoj Mađarskoj uloga *staćela* identična je ulozi *staroga svata* (Černelić 1983). Prema jednom kazivanju u Bajmoku kod Subotice *staćela* i *stari svat* su lokalne varijante naziva za istog svatovskog časnika; u Bajmoku se koristi varijanta *stari svat*. Prema drugom kazivanju *staćela* ima istu ulogu

kao *kum*, koji se u ulozi svatovskog starješine pojavljuje i drugdje među podunavskim Bunjevcima (ibid. EZ FFZ NR 87). Erdeljanović ističe da se u primorsko-ličkih Bunjevaca *staćel* pojavljuje tamo gdje nema *staroga svata*, dok je u drugim područjima uloga *staroga svata* analogna ulozi *staćela* u tim područjima (1930:233).

U bunjevačkom selu Kaćmar u južnoj Mađarskoj mladoženjin otac ili najstarija osoba u kućanstvu izabire se za svatovskog starješinu i u toj se ulozi naziva *staćelom*. U selima Gara, Bikić i Aljmaš u južnoj Mađarskoj te na *salašima* na Bezdanskom putu u Bačkoj naziv *staćela* označava te iste osobe, ali ne samo na svadbi (Černelić 1983; ibid. EZ FFZ NR 87). Prema Erdeljanoviću, *staćel* je oznaka za mladoženjinog oca u mnogim selima u okolici Knina (1930:233). Isti podatak je u kasnijim izvorima potvrđen i u Šuici u jugozapadnoj Bosni (Kajmaković 1961:82).

Svi primjeri *staćela* u ulozi svatovskog starješine zanimljivi su i, premda često tek fragmentarni, nadopunjuju jedan drugoga i popunjavaju element po element u mozaiku koji je još prilično nepopunjen.

4.1.4. Stari svat kao svatovski starješina

Osobito je zanimljiva pojava *staćela* u ovoj ulozi u odnosu na ulogu *staroga svata* i drugih svatovskih časnika, te osobito mladoženjinog oca, tim više što se *stari svat* u toj ulozi u podunavskih Bunjevaca ne pojavljuje, s izuzetkom nekoliko slučajeva kada su *stari svat* i *staćel* po značenju sinonimi. I ostale etničke skupine na tom prostoru ne pridaju osobitu važnost ulozi *staroga svata*. *Stari svat* se pojavljuje u ulozi svatovskog starješine i na području Gorskog kotara, Primorja i Like (pretežito u pravoslavnog stanovništva). Među katolicima ovoga područja njegova uloga starješine svatova ograničena je upravo na područja s prisutnom bunjevačkom komponentom. Inače se u toj ulozi u bunjevačkim krajevima Primorja i Like pojavljuje *kum*. I Erdeljanović je utvrdio *staroga svata* u ovoj ulozi u primorsko-ličkih Bunjevaca, premda njegov odabir regija u Lici uglavnom ne obuhvaća bunjevačka područja. Na čitavom širem području potencijalne bunjevačke pradomovine ova uloga *staroga svata* znatno je raširena (Černelić 1991:65-66, 197 – tabela 13). Potvrda o toj ulozi *staroga svata* nalazimo u Morlaka prema Fortisu i Lovriću (1984:49; 1948:121-122). Zanimljivo je da ga Erdeljanović u toj ulozi ne navodi u dalmatinskih Bunjevaca, što je neobično, ne samo u odnosu na ova dva starija zapisa, već i u odnosu na novije podatke s istoga prostora, tim više što je inače neke druge široko zastupljene pojave označavao bunjevačkim.

4.1.5. Komparativna analiza uloge svatovskog starješine u bunjevačkim svadbenim običajima

U komparativnoj analizi uloge svatovskog starješine uočila sam zanimljive pojedinosti. U područjima izvan užih bunjevačkih pojavljuje se veći broj drugih svatovskih časnika koji obnašaju ulogu svatovskog starješine. Česta je pojava udvostručavanja tih uloga, što znači da se na istoj svadbi uz *staroga svata* kao svatovskog starješinu mogu pojaviti

i drugi časnici sa sličnom ulogom (Černelić 1991:66-67). Ta pojava potvrđuje značajne uloge svatovskog starješine u tim područjima, koji je, za razliku od podunavskih Bunjevaca, ključna figura u svadbenim običajima. Mladoženjin otac se katkada bira za svatovskog starješinu ili nekog drugog svatovskog časnika sa sličnom ulogom (ibid. 62, 195 – tabela 12). Premda u podunavskih Bunjevaca mladoženjin otac u pravilu nema status svatovskog časnika (osim kada se izjednačava sa *staćelom*), na *salašima* Matarići i Đinići njegovo sudjelovanje i prisutnost na svadbi posebno su istaknuti (ibid. EZ FFZ NR 87). Svi spomenuti primjeri ukazuju na tendenciju da se simbolične uloge preslikavaju iz stvarnoga života: gospodar kućanstva zadržava tu ulogu i u svadbenim običajima.

Ako se uzme u obzir čitav prostor u kojemu ima traga bunjevačkome stanovništvu, jasno uočavamo razliku u ulozi *staroga svata* u Podunavlju (bolje reći izostajanje ove vrste uloge) s jedne strane, te u Lici, Gorskom kotaru, Primorju i u širem potencijalno izvorišnom bunjevačkom prostoru s druge strane. Treba naglasiti da *stari svat* u ulozi svatovskog starješine ne postoji u Podunavlju, i to ne samo među Bunjevcima, te da je njegova uloga uopće marginalna. Ipak, u nekoliko lokaliteta u regionalnih bunjevačkih skupina (Tukulja, Čavolj, Đurđin) *stari svat* se rangira kao drugi u časti odmah iza *kuma* (Černelić 1983; ibid. 1984; Mandić 1975). Premda sporadične, takve potvrde mogu upućivati na njegovu moguću značajniju ulogu i među podunavskim Bunjevcima u ranijem razdoblju.

Dok *stari svat* u podunavskih Bunjevaca nema ulogu svatovskog starješine, *kum* i *staćel* se podjednako često pojavljuju u toj ulozi. Također tu ulogu imaju i u drugim područjima, osobito u Gorskom kotaru, Primorju i Lici, s prevagom *kuma* u toj ulozi, što ukazuje na stanovita preklapanja ove pojave u ovim dvama bunjevačkim ograncima. Činjenica da je *kum*, ili rjeđe *staćel*, svatovski starješina u dvama bunjevačkim ograncima, a da ta pojava nije sasvim nepoznata ni na području njihove potencijalne pradomovine, ukazuje da korijene tih njihovih uloga valja tražiti upravo na tim prostorima, gdje inače u širem prostornom kontekstu tu ulogu pretežito obnaša *stari svat*. Moguće je da je taj omjer raspodjele uloge svatovskog starješine između ovih triju časnika bio drugačiji u vrijeme kada je postotak bunjevačkog stanovništva, prije napuštanja ovih prostora, bio veći. Dok je na prostorima moguće bunjevačke pradomovine pojava *kuma* i *staćela* u ulozi svatovskog starješine slabila, u drugim dvama bunjevačkim ograncima se održala i, čini se, dobila na važnosti. *Kum* i *staćel* imaju puno značajniju ulogu od *staroga svata* u podunavskih Bunjevaca. Sličan se proces događao i u primorsko-ličkom ogranku, s tom razlikom da je na tom širem prostoru podjednako često prisutan i *stari svat* u istoj ulozi. Novija istraživanja ukazuju na tendenciju slabljenja uloge *staroga svata* u izrazito bunjevačkim područjima (Černelić 1999; ibid. 2003). Osim toga, *kum* i *staćel*, premda rijetko, u podjednakom omjeru dijele ulogu zastupnika domaćina u pojedinim lokalitetima bačkih Bunjevaca, ponekad i u Lici, gdje među primorsko-ličkim Bunjevcima tu ulogu preuzima *staćel* (ibid. EZ FFZ NR 87; Erdeljanović 1930:233; UEA 23; UEA 24; UEA 266). Premda Erdeljanović donosi površne i nepotpune podatke o ulozi svatovskog starješine u svim trima bunjevačkim ograncima, njegova tvrdnja da je *stari svat* drugi po rangu nakon *kuma* u dal-

matinskih Bunjevaca može biti indikativna za procese oblikovanja uloge svatovskoga starješine na prostorima potencijalne bunjevačke pradomovine.

Na kraju, kao zanimljiva ilustracija kako u izvorima različite starine za isto područje o nositeljima uloge svatovskog starješine dobivamo drugačije podatke, mogu poslužiti podaci za bunjevačko područje Krivi Put. Sva se tri svatovska časnika spominju u ulozi svatovskog starješine: *staćel* prema Erdeljanoviću, *stari svat* prema upitnicama Etnološkog atlasa i *kum* prema novijim terenskim istraživanjima. Ta su istraživanja potvrdila na širem području primorskih Bunjevaca postojanje samo *kuma* i *divera* uz *barjaktara*; dvojice važnijih svatovskih časnika, čiji se broj tijekom vremena očito smanjio. Samo se pojedini kazivači na području Senjskog bila sjećaju da je *stari svat* postojao i njegovu ulogu uspoređuju s ulogom *kuma* (Erdeljanović 1930:233; UEA 478; Černelić EZ FFZ NR 109; Birt et al. 2003:491). Istovremeno je ovaj primjer zanimljiv i zbog toga što ukazuje na svu složenost istraživanja, ne samo uloge svatovskog starješine u bunjevačkim područjima, već i sudbine njihove tradicijske baštine uopće.

4.2. Srodne pojave u svadbenim običajima Bunjevaca i balkanskog stanovništva romanskoga govora

4.2.1. Uvod

Studija o svatovskim častima i njihovoj ulozi pokazala je da su mnoge pojave u Bunjevačkim svadbenim običajima srodne s pojavama u svadbenim običajima balkanskog stanovništva romanskoga govora (Černelić 1991). Središnje poglavlje knjige posvećeno je prikazu specifičnog svatovskog časnika *staćela*, čija je pojava već i ranije pobuđivala interes među etnologima.¹

Pojava osebnog svatovskog lika *staćela* u hrvatskoj tradicijskoj baštini nije zaoobišla znanstveni opus M. Gavazzija, koji joj je pokušao utvrditi izvorište, polazeći od pretpostavke o grčkoj osnovi naziva *staćel*, dovodeći ga u vezu s grčkim nazivom *stahtiaris*, koji u sjevernim dijelovima Grčke u pokladnim običajima označava člana svadbene povorke odjevenoga u grčku nabranu košulju s nizom zvona oko struka i s vrećom pepela koja mu služi za obranu nevjeste i mladoženje (Megas 1958:61). Pritom je naznačio tri moguća puta unosa ovog elementa u Dalmatinsku zagoru: 1. *Morskim putom Jadrana, s bilo koje strane grčkoga etničkog i jezičnog područja - putom, koji je za ove slučajeve najmanje vjerojatan i to s razloga: a) što se nijedan od tih elemenata i izraza ne potvrđuje duž sama istočnog Jadrana, a to bi se u slučaju ove teze moglo očekivati i b) što se kulturni elementi, koji iz Sredozemlja prodiru po istočnom Jadranu, velikom većinom ne prodiru u dinarsku pozadinu Jadrana pa tako napose ni u dinarsku Dalmatinsku zagoru.* 2. *Kopnenim putom kroz unutrašnjost - posredstvom balkanskih Vlaha (aromunskoga govora), kojih nazočnost u Dalmatinskoj zagori nije ovdje potrebno ni spominjati, a ovakve su elemente mogli usvojiti na svojim mnogostranim stočarskim seljenjima, pa i sa juga Balkana, sa područja mnogostrukih bilo kulturnih bilo jezičnih utjecaja grčkih.* 3. *Kopnenim putom kroz dinarsku unutrašnjost posredstvom došljaka (napose negdje od 15. stoljeća dalje) sa jugoistoka, iz Crne Gore i širega područja oko nje, izloženoga odavna kulturnim i jezičnim utjecajima još iz daljih susjednih područja sve do ishodišta na samu grčkom prostoru.* Nadalje, Gavazzi upućuje da bi bilo potrebno uvjerljivo dokazati međusobnu vezu između grčkog *stahtiarisa* i *staćela* te provjeriti potvrđuje li se izraz *staćel* makar i u rijetkim zaostacima iz prošlosti ili iz novijih vremena, pa da put (a možda i vrijeme) njegova unosa u Dalmatinsku zagoru bude posve objašnjen (Gavazzi 1972:7).

¹ O tome više vidu u: Černelić 1991:96-114, 153-160, 212-213.

Za to su nedostajali konkretni pokazatelji jer pojava *staćela* u svadbenim običajima Bunjevaca, Gradišćanskih Hrvata, u Dalmaciji (u Morlaka, u kninskom i imotskom području, u Poljicima), te u tragovima u Primorju, Lici i u Istri, nije bila dovoljno istražena. Opsežnija istraživanja o *staćelu* na tim prostorima potvrdila su nazočnost ovoga svatovskog časnika na nešto širem području (u Ravnim kotarima, Bukovici, jugozapadnoj Bosni, zapadnoj Hercegovini, a po svoj prilici i u području ušća Neretve), kao i među Vlasima u sjeveroistočnoj Srbiji. Ni ta istraživanja nisu bila dostatna da se dokaže *staćelovo* izvorište. Međutim, ono što se sa sigurnošću može reći jest da su karakteristični razmjestaj pojave *staćela* i etnološki pokazatelji njegove uloge na tragu unosa posredstvom balkanskih Vlaha (Černelić 1991:96-114, 153-160). Osim Vlaha koji obitavaju na području sjeveroistočne Srbije naziv *staćel* (ovdje potvrđen kao *strčala* i sl.) ne poznaju Vlasi (Romani) u drugim njihovim balkanskim obitavalištima, koliko je zasad poznato. Osim prostorne zastupljenosti *staćela*, u prilog njegovome balkanskom podrijetlu (možda grčkome posredstvom Vlaha, a možda i izvorno vlaškome) govore i etnološke činjenice koje pokazuju da taj svatovski časnik ima višeznačnu ulogu te da nema dovoljno specifičnih i određenih sebi svojstvenih obilježja, već se po potrebi, kako u kojem kraju u kojemu se održao ili mu je bilo moguće uči u trag, uklapao i preuzimao neke od uloga drugih karakterističnih svatovskih časnika (*staroga svata*, *djevera*, *čauša*, *kuma*), ponegdje i grupe svatova bez posebne časti (*пустосватова*), pa i takvih svatovskih likova koji su bili na ruglo svadbenim sudionicima. Takva šarolika obilježja *staćelove* uloge pokazuju da pojava toga časnika u svadbenim običajima nekih hrvatskih skupina ne bi bila izvorno hrvatska, odnosno slavenska baština, jer osim moguće jezične (no ne i dokazane) slavenske osnove, etnološki pokazatelji ne potkrepljuju takvu mogućnost. Ako bi naziv *staćel* ipak bio slavenski, tada bi to bila nova tvorba zajednička nekim hrvatskim i nekim romanskim skupinama.

Staćel je svakako zanimljiva i osebujna pojava iz kulturnoga naslijeđa Bunjevaca. Premda konačnog odgovora na pitanje odakle je i kakvi su joj bili putovi još nema, *staćel* je kao zagonetni svatovski lik postao znanstveni izazov i poticaj i otvorio je put mnogim pitanjima koja se tiču kulturnoga naslijeđa hrvatske grupe, katkada više, a katkada manje jasno označene imenom Bunjevci. Etnološki pokazatelji mnoga su od tih pitanja približili njihovome mogućem odgovoru. Na ovome mjestu i nije svrha neke od tih odgovora dokazivati, već ih izdvojiti i ukazati na potrebu njihovoga daljnog utvrđivanja.

Spomenuta istraživanja određenih tema iz svadbenih običaja polazila su u prvom redu od pojave odabranih svatova, svatovskih časti i njihove uloge u ukupnome zbiru svadbenih događanja, te su i saznanja dijelom ograničena zadanim okvirom. Otvorila su ona niz novih tema, čijim bi se proučavanjem moglo doći do novih spoznaja o mogućem ishodištu kulturne baštine Bunjevaca u svim njihovim ograncima. Svaku od tih tema moguće je istražiti zasebno (ili možda i više pojava skupno u jednoj široj studiji) sa svrhom rasvjetljavanja ishodišta barem dijela kulturnoga naslijeđa svih Bunjevaca, a na taj način i njihove etnogeneze, koja je još nepoznanica usprkos brojnim pokušajima njezina objašnjenja. Mnogi od tih pokušaja nisu bili temeljeni na činjenicama, već više na domišljanjima, pa kao takvi i nisu mogli biti konačni. Etnološki pokazatelji

moгу pridonijeti rasvjetljavanju tako složenih pitanja kao što je pitanje etnogeneze određene etničke grupe, no postupak mora imati podlogu u dovoljnom mnoštvu činjenica, pravilno metodološki obrađenih, kako bi konačni rezultati bili pravovaljani. Kulturno naslijeđe jedne etničke grupe zbir je niza elemenata različita podrijetla, što im daje posebna obilježja unutar jednog šireg nacionalnog korpusa. Činjenica da su se Bunjevci kao jedna takva grupa tijekom svojega etnokulturnog razvoja razdijelili iz zajedničke jezgre u nekoliko ogranaka, čini takva istraživanja još složenijima.

U ovome prilogu pozornost ću usmjeriti prema kulturnim elementima koji su se u Bunjevaca prema određenim pokazateljima po svojoj prilici oblikovali u doticaju s balkanskim stanovništvom romanskoga govora. U tu svrhu poslužiti će usporedba pojedinih kulturnih elemenata i pojava iz svadbenih običaja potvrđenih samo u nekim ili u svim bunjevačkim ograncima s istim ili srodnim pojavama u Vlaha na području Pinda u sjevernoj Grčkoj (konkretno u Samarini i okolnim vlaškim naseljima) i u području sjeveroistočne Srbije. Jedino su u tim vlaškim krajevima svadbeni običaji nešto više istraženi. Neke od tih pojava poznate su i drugim balkanskim narodima, Albancima i Grcima.² Za sve utvrđene srodne pojave nije moguće, dakako, bez temeljite analize tvrditi da su romanskoga podrijetla. Neke od njih Vlasi su mogli usvojiti i na jugu Balkana te ih kao pokretljiv stočarski narod prenositi među druge narode s kojima su u svojim stočarskim seljenjima dolazili u doticaj, kako je to već i Milovan Gavazzi uočio pri razmatranju pojave *staćela* i nekih drugih kulturnih elemenata. Doticaji različitih kultura podrazumijevaju uzajamna prožimanja. Tek bi proučavanje zastupljenosti takvih pojava u njihovome specifičnom izrazu na širem prostoru moglo dati preciznije odrednice njihovoga podrijetla. Već je ranije utvrđeno postojanje brojnih zajedničkih kulturnih elemenata u svadbenim običajima Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji (i uopće vlaških kulturnih elemenata) i u dijelovima dinarskoga i jadranskoga prostora sve do Istre (Kulišić 1963; Pantelić 1971:69; Vince-Pallua 1992). Ti zajednički elementi ujedno potvrđuju da su Vlasi nerijetko čuvari slavenskoga kulturnog naslijeđa na tim prostorima. Kada je riječ o Bunjevcima kao cjelini, valja imati na umu širi prostor na kojemu je ova skupina u prošlosti mogla obitavati, a to se još sasvim precizno i pouzdano ne može utvrditi. Zbog toga je potrebno uzimati u obzir čitav jadranski i širi granični dinarski pojas (Hercegovina, dijelovi Bosne i Crne Gore). Ti su prostori ujedno i krajevi u kojima je nazočnost Vlaha kroz povijest neupitna. U kojoj mjeri se ta činjenica odrazila na etnokulturnu sliku tih prostora, kao i na razvoj i etnogenezu grupa koje su tu obitavale, a kasnije te prostore napuštale, tek valja istražiti.

² Bibliografski podaci o svadbenim običajima u vlaškom području sjeveroistočne Srbije mogu se naći u: Černelić 1991:219-226. G. Weighand donosi nešto podataka i za druga vlaška područja (1894:32-59). D. Antonijević također daje podatke o vlaškoj svadbi uopće, no budući da je riječ o kompilaciji podataka drugih autora, ne uzimam ga u obzir kao izvor podataka. U prikazu građe okvirno ću ukazati i na one elemente bunjevačke svadbe koji su poznati u albanskim i grčkim svadbenim običajima, prema podacima J. G. Hahna u Albanaca pravoslavne vjere i R. Rodda u nekim krajevima Grčke. Za detaljniju analizu i usporedbu bio bi potreban širi i temeljitiji uvid u literaturu o albanskim i grčkim običajima.

4.2.2. Svatovska čast kuma

Za početak je možda razložno krenuti od svatovskih časnika jer je jedan od njih, spomenuti *staćel*, bio glavni pokretač ovih istraživanja. Još je jedan svatovski časnik u tom smislu zanimljiv. Sam naziv *kum* romanskog je podrijetla (Skok 1972:231-232). Svatovski časnik s tim imenom nije poznat u slavenskoj tradicijskoj baštini, premda riječ *kum* poznaju i Rusi, ali ne u svadbenim običajima, već kao krsnog kuma. Među južnim Slavenima *kum* je kao svatovski lik veoma raširena pojava. Osim što se uvođenjem kršćanskih elemenata u svadbene običaje pojavila osoba s tim nazivom i dužnošću da bude svjedok pri crkvenom obredu vjenčanja, u nekim krajevima je *kum* izrastao u jednoga od najvažnijih svatovskih časnika. Takav se razvojni proces ove uloge odigrao i među podunavskim i primorsko-ličkim Bunjevcima. Zanimljivo je da je u jadransko-dinarskome prostoru istaknutija uloga *kuma* tek sporadična pojava. U podunavskih Bunjevaca *kum* većinom ima ulogu svatovskog starješine (Černelić 1991:37-38, 128; *ibid.* 1992:183-184, 187; *ibid.* 1999). Zanimljive su tu i neke druge pojedinosti koje se tiču uloge *kuma*, kao što je običaj odlaženja po *kuma*, ispraćanje *kuma*, posjećivanje *kuma* nakon svadbe, poseban *kumov* prilog u hrani, *kumov* kolač i druge pojedinosti. Te su pojave izričito potvrđene u podunavskih Bunjevaca, dijelom poznate i Bunjevcima u Primorju i Lici, na području Livanjskog polja u jugozapadnoj Bosni, dijelom u Hercegovini te u Dalmaciji, osobito u njezinim krajnjim južnim dijelovima uključujući i Boku kotorsku. Upravo su u južnoj Dalmaciji i u Boki kotorskoj neke od tih pojava zastupljene više nego u nekim drugim dijelovima ovih prostora, u kojima bi se očekivalo više bunjevačkih tragova (*ibid.* 1991:43, 51-57; *ibid.* 1999). Neke od spomenutih pojedinosti vezanih uz ulogu *kuma* potvrđene su i u dijelovima crnogorskog područja. Osobito je široka zastupljenost spomenutih karakterističnih elemenata uloge *kuma* (ovdje zvanog *naš*) među vlaškim stanovništvom sjeveroistočne Srbije (*ibid.* 137-139). U Vlaha u sjevernom Pindu ti su elementi *kumove* uloge svojstveni glavnom svatovskom časniku koji se naziva *nun(u)* (Wace-Thompson 1972:144, 120, 124-125; Weigand 1894:36-37, 40). Potrebno je napomenuti da u Vlaha osim časnika *nun(u)* postoji još samo nekoliko istoimenih časnika koji bi prema vrsti uloge najviše odgovarali našim djeverima. Prema zasad dostupnim izvorima, čini se da u albanskim i grčkim svadbenim običajima postoji samo jedan glavni svatovski časnik: *wlam* u Albanaca, *koumbaros* ili *paranymphos* u Grka (Hahn 1853:145; Rodd 1968:91-92). Po tome se bitno razlikuju od bunjevačkih svadbenih običaja, pa i šire hrvatskih i svadbenih običaja nekih južnoslavenskih naroda, u kojima su različite svadbene uloge podijeljene između više svadbenih časnika, među kojima je u Bunjevaca najvažniji *kum*.

4.2.3. Svatovski kolač

U kontekstu uloge *kuma*, ali i šire, zanimljivi su određeni postupci i obredi sa svatovskim kolačem, koji također pokazuju stanovite analogije u vlaškim i bunjevačkim svadbenim običajima. Pritom valja imati na umu da svatovski kolač u Bunjevaca

sadrži mnoge elemente slavenske tradicije, te da su ih njihovi preci poznavali i prije doseljenja na jug. Međutim, karakteristični prostorni razmještaj nekih postupaka s kolačem upućuje na međusobne doticaje slavenskih i balkanskih tradicija. U ovom je slučaju zasad nemoguće sasvim precizno razgraničiti bunjevačke kulturne elemente od vlaških, a to su: kolač kao dar, lomljenje i dijeljene kolača, bacanje novčića na kolač, kolač u obredu blagoslova i prstenovanja mladenaca (Černelić 1991:139-145; *ibid.* 1993; *ibid.* 2000). Svi su ti postupci potvrđeni u svadbenim običajima Vlaha u sjeveroistočnoj Srbiji, dok se u Vlaha na sjeveru Grčke javljaju neki od tih elemenata: kolač kao dar, kolač kao sastavni element u obredu vjenčanja, obred lomljenja svadbenog kolača nad nevjestinom glavom, za čije se dijelove grabi prisutna mladež, te kolač kao komunikacijsko sredstvo prilikom pozivanja važnijih svatova (Černelić 1991:141-145; Wace-Thompson 1972:112, 117, 119; Weigand 1894:38).

4.2.4. Nevjesta ljubi svatove za uzdarje u novcu

Ovoj skupini običaja pripada i jedan specifičan običaj u podunavskih Bunjevaca kod svih regionalnih skupina: nevjesta tijekom pira ljubi svatove i za poljubac biva nagrađena novcem. Na prostorima mogućega bunjevačkog ishodišta ovaj je običaj poznat u Dalmaciji samo prema Lovrićevim zapisima u Morlaka, te na Livanjskom polju, u Tomislavgradu i u Gackom u istočnoj Hercegovini, te još istočnije sporadično po Crnoj Gori, gdje je taj element običaja šire zastupljen, češće bez uzvratnog darivanja novcem za poljubac (Černelić 1991:86, 145). Taj je običajni postupak karakterističan za obje vlaške skupine, a osobito je važan element svadbenih običaja koji se tijekom svadbe nekoliko puta ponavlja u raznim prilikama u vlaškom području sjeverne Grčke (Wace-Thompson 1972:118, 120-121; Weigand 1894:40). U albanskim svadbenim običajima nevjesta također na rastanku ljubi svatove u ruku, a oni je za poljubac darivaju novcem (Hahn 1853:146).

4.2.5. Odvajanje nevjestice od svatova

Običaj da se nevjesta na dulje ili kraće vrijeme odvoji od svatova, u stalnom ili povremenom društvu nekoga od svatovskih časnika ili/i pratilja, jednakog je prostornog raširenja kao i prethodna pojava, s nešto više potvrda i na širem prostoru kontinentalne Dalmacije sve do Boke kotorske, te sporadično i u Lici. Ta je pojava poznata u objema vlaškim skupinama (Černelić 1991:88-89; 145-146; Wace-Thompson 1972:115; Weigand 1894:37). U grčkim i albanskim svadbenim običajima nevjesta je u društvu ženskog dijela svatova odvojena od muških svatova (Rodd 1968:93; Hahn 1853:145).

4.2.6. Prijelaz preko vode i obaranje posude s vodom

Osim spomenutih običaja karakterističnih za vlašku svadbu koje nalazimo u prvom redu i u podunavskih Bunjevaca, dijelom i u primorsko-ličkih te na njihovome potencijalnom matičnom prostoru, ima još nekoliko pojava koje, prema dostupnim

izvorima, nisu potvrđene u svim područjima s mogućim bunjevačkim tragovima. Ne poznaju ih niti sve regionalne skupine podunavskih Bunjevaca. Isto tako, neke od njih nisu poznate niti svim Vlasima.

Tako, primjerice, u svih podunavskih Bunjevaca karakterističan običaj bacanja novčića u posudu s vodom prije ulaska svatova u kuću poznaju i Vlasi u sjeveroistočnoj Srbiji (Černelić 1991:132). Ponegdje taj običaj uključuje i neke druge postupke. Tako, primjerice, u Zlotu i u široj okolici Bora nevjesta prska svatove grančicom bosiljka dok oni ulaze u kuću i ubacuju novčiće u posudu s vodom; kad svi svatovi prođu, nevjesta (Zlot), odnosno mladenci ili mladoženja (šira okolica Bora) obore nogom posudu s vodom, a nevjesta pokupi rasuti novac (Đorić et al. 1977:132; Pantelić 1975:133-134). Neke od tih elemenata običaja nalazimo i u Vlaha u sjevernoj Grčkoj. Po dolasku svatova po nevjestu novac u vrč s vodom ubacuje djever i potom ga ruši nogom. Nevjesta trećeg dana svadbe odlazi po vodu, tri puta nalije i izlije vodu iz vrča; kod trećeg nalijevanja vode djever ubacuje novčić u vrč i kada nevjesta izlije vodu iz vrča, okupljeni se dječaci nastoje domoći novčića u blatu (Wace-Thompson 1972:115, 123). Osim ovih potvrda, srodnih postupaka ima i na području istočne Hercegovine. U selu Ravno u Popovom polju kod Hrvata i u Gackome kod Srba nevjesta odčepi posudu za nošenje vode koja se nalazi pred vratima mladoženjine kuće i pusti da se voda izlije (Palunko 1908:260; Delić 1907:281). Prema podacima za gornju Hercegovinu i u Ljubovu kod Trebinja u Srba nevjesta odčepi posudu za nošenje vode i u nju ubaci novac, dok prema općim podacima u Popovom polju (moguće je da se ti podaci tiču samo Srba) iz takve posude nevjestu izvadi jabuku sa zabodenim novcima i ostavi je na otvoru posude (Bratić 1903:391; Lilek 1898:25-26; Mićović 1952:195). Zanimljiva je potvrda varijante toga običaja u starome Dubrovniku iz 15. stoljeća: nevjestu nogom prevrne posudu punu mlijeka ili vode pomiješane s mlijekom, uz tumačenje da tim postupkom unosi u kuću obilje ovozemaljskih dobara (Diversis de Quartigianis 1973:69).³ I u albanskim svadbenim običajima ima srodnih postupaka: nevjestina majka dočekuje mladoženju na vratima, on joj ljubi ruku, a ona ga potom kiticom cvijeća prska iz posude s vodom koju drži u ruci. Mladoženja ubacuje novac u posudu s vodom, potom mu punica zatiče maramicu o desno rame (Hahn 1853:145). Premda se primjeri navedenih običaja u pojedinostima razlikuju, zajednički elementi koji ih povezuju su postupak ubacivanja novčića u posudu s vodom i/ili rušenje takve posude, a taj se postupak poglavito odigrava na graničnom prostoru dviju svatovskih strana.

4.2.7. Ulazak nevjestice u mladoženjin dom preko prekrivenog praga

Drugi karakterističan običaj, poznat u regionalne skupine podunavskih Bunjevaca iz okolice Sombora i u Vlaha, običaj je ulaska nevjestice u mladoženjin dom preko bijelog platna. Sasvim sporadičnih tragova te pojave ima u Lici, na sinjskom području i

³ Zahvaljujem Vitomiru Belaju što mi je ukazao na ovaj podatak.

ponegdje u istočnoj Hercegovini, te u prošlosti u Morlaka potvrđenih samo prema podacima Š. Ljubića (Černelić 1991:147-148; Mićović 1952:195; Weigand 1894:38; Antonijević 1982:149).⁴

4.2.8. Pozivanje svatova jabukom

Samo Bunjevci u okolici Sombora poznaju specifičan način pozivanja svatova: nevjestini roditelji pozivaju svoju i njezinu rodbinu tako da im prilikom susreta na ulici ili na "pijaci" daruju jabuku kao simboličan znak da su pozvani u svatove. Taj specifičan način pozivanja u tom obliku nije poznat Bunjercima izvan okolice Sombora u Bačkoj, a nema mu traga ni u ostalim područjima, no jabuka kao dar prilikom pozivanja javlja se i u sjevernoj vlaškoj skupini, s nešto više potvrda zasad još samo u sjeveroistočnoj Crnoj Gori (Černelić 1991:148).

4.2.9. Odlaganje konzumacije braka

Još je jedna specifična pojava u podunavskih Bunjevaca, potvrđena samo u okolici Budimpešte prema podacima iz 19. stoljeća. Riječ je o odlaganju konzumacije braka, koje može trajati i do dvije, pa i sve do četiri godine (Berkity 1839:328). Noviji podaci više ne potvrđuju tu pojavu. Samo se još u Crnoj Gori spominje dulje razdoblje odlaganja konzumacije braka, gdje je inače ta pojava znatno raširena. Odlaganje konzumacije braka u vremenu od jedne do dviju noći nešto je više potvrđena pojava prema starijim izvorima u Dalmaciji (Morlaci, Ravni kotari, Bukovica), a prema novijim podacima sporadično je to poznato na području ušća Neretve, u Boki kotorskoj i u istočnoj Hercegovini te među Vlasima u sjeveroistočnoj Srbiji (Černelić 1991:146-147). U opisu svadbenih običaja Vlaha u sjevernoj Grčkoj ne spominju se običaji vezani uz prvu bračnu noć. Konzumacija braka odgađa se i u albanskoj svadbi: mladenci prvu noć na piru spavaju odvojeno, tek trećeg dana svadbe mladoženju vode k nevjesti na spavanje (Hahn 1853:147).

4.2.10. Ostale srodne pojave u svadbenim običajima Bunjevaca i Vlaha

Ima određenih pokazatelja za još neke srodne pojave u bunjevačkim i vlaškim svadbenim običajima, koje se zasad mogu samo naznačiti: običaj da u razdoblju od prosidbe do svadbe mladoženjine rođakinje u razmacima donose nevjesti dar, dužnost mlado-

⁴ Pri navođenju tog podatka Weigand se poziva na časopis *Macedonia*, Bucurest, 1889., uz naznaku da on sam tu pojavu nije zatekao na terenu, no bez navođenja podatka o kojoj se vlaškoj skupini radi. Antonijević navodi specifičnu varijantu ovoga postupka: u Vlaha Karaguna ispred ulaza u kolibu postavljena je prostirka ispod koje su stavljena tri obredna kruha. Mladenka mora prvo stati na njih i dobro ih izgnječiti nogama, tek potom ima pravo ući u kolibu. Pritom se u napomeni poziva na Wace-Thompsona kao izvor za taj podatak. Očito je riječ o krivom citatu jer u naznačenom izvorniku takvog podatka nema te zasad nije moguće utvrditi njegov izvor.

ženje ili njegovoga oca da nabave nevjesti vjenčano ruho, višestruko nošenje priloga u hrani i piću, uloga nevjestina brata, dužnost pojedinih časnika da pomognu nevjesti pri silasku s kola ili s konja te da je uvedu u novi dom, uvođenje nevjeste u kolo po dolasku pred mladoženjin dom, odvojeno sjedenje muških i ženskih svatova, ispraćaj svadbenih gostiju od strane mladenaca, dolazak nevjestinih roditelja i rodbine na pir. U Vlaha se tom prilikom donose posebno svečano obilati darovi u hrani i piću, dok u podunavskih Bunjevaca *pohodani* dolaze i ponovno nakon pira te tom prilikom donose dar, u prvom redu kolač itd. Neke od tih pojava poznate su i u grčkim i albanskim svadbenim običajima.

4.2.11. Završna riječ

Sve spomenute pojave potvrđene u svadbenim običajima Bunjevaca i Vlaha daju tek ograničen pregled njihove ukupne prostorne zastupljenosti, budući da su se razmatrali nešto šire obuhvaćeni jadransko-dinarski prostori s mogućim bunjevačkim tragovima u prošlosti i u sadašnjosti.⁵ Tako postavljeni okviri ukazali su na specifične okolnosti u kojima su nastajale, razvijale se i oblikovale etnokulturne osobine ove hrvatske skupine, koje su se prilagođene novoj kulturnoj sredini u Podunavlju održale u znatnoj mjeri.⁶ Neke od spomenutih pojava ne samo da su poznate, već su upravo karakteristične i za drugu hrvatsku skupinu: Šokce u Bačkoj i dalje u Baranji i Slavoniji, a dijelom su poznate i bačkim Srbima. Riječ je o skupinama koje su poput Bunjevaca naselile panonske prostore u stoljećima obilježenima turskim prodiranjima. Budući da je riječ o pojavama čije korijene bez svake sumnje valja tražiti u našim južnim krajevima, one nisu rezultat kasnijih akulturacijskih procesa u novoj sredini. Ostaje ipak i mogućnost da su bački Srbi neke od tih običaja usvojili u doticaju s Bunjercima i Šokcima u Bačkoj, no mogli su im biti poznati i ranije, budući da su se i ovi Srbi u Bačku doseljavali sa susjednih jugoistočnih prostora, gdje su doticaji s vlaškim stanovništvom tijekom povijesti bili neupitni. A možda su to bili i posrbljeni Vlasi.

Trag svih ovdje spomenutih pojava vodi nas u unutrašnjost Balkana, na čijim je prostorima znatno ranije došlo do prožimanja kulturnih elemenata doseljenih Slavena i starosjedilačkog stanovništva romanskoga govora. Premda je zagonetni svatovski lik *staćel* naizgled samo još više zapleo ionako već zamršeno balkansko klupko, u isto je vrijeme dao poticaj za pokušaj konačnog razrješavanja složenih etnokulturnih procesa i povijesnih zbivanja na prostorima jugoistočne Europe.

⁵ Opširniji prikaz većine razmatranih tema na širem prostoru jugoistočne Europe, vidi u: Černelić 1997.

⁶ To su potvrdila vlastita terenska ispitivanja 1983., 1984. i 1987. godine.

4.3. Uloga kolača u obredu blagoslova i prstenovanja

4.3.1. Uvod

U regionalne skupine podunavskih Bunjevaca iz okolice Budimpešte potvrđen je specifičan obred blagoslova (Deisinger NMB EA 4023; *ibid.* NMB EA 3031; Černelić 1983). Jedan stariji zapis iz prošlog stoljeća donosi za ovu bunjevačku skupinu zanimljiv i jedinstven opis obreda prstenovanja na zarukama (Berkity 1834). U kasnijim izvorima nema takvih podataka. Ta dva obreda nisu izravno povezana u svadbenim običajima ove bunjevačke skupine, a za isto područje zabilježena su u različitim izvorima i u različito vrijeme. Međutim, sačuvana dokumentacija o specifičnim elementima u obredu blagoslova i prstenovanja potakla me da se njihovim tragom uputim prema njihovom mogućem izvoru. Istovremeno je moguće utvrditi kako su se ti obredi oblikovali na ishodišnim bunjevačkim prostorima u složenim etnokulturnim i povijesnim uvjetima. Ti su se razvojni procesi morali odvijati u vremenu i prostoru u kojemu valja tražiti začetke nastajanja i izrastanja Bunjevaca u osebujnu i prepoznatljivu hrvatsku etničku skupinu. Već su prethodna istraživanja pojava iz svadbenih običaja pokazala da područje južne Dalmacije i Boke kotorske s graničnim pojasom susjednog dinarskog areala valja uzimati u obzir ukoliko se želi rasvijetliti pitanje podrijetla bunjevačkih Hrvata i njihovoga kulturnog naslijeđa (Černelić 1991; *ibid.* 1993). Specifični element obreda blagoslova mladenaca tek je jedan od mnogih tragova u nizu, koji na povratnom putu prema bunjevačkom ishodištu valja slijediti. Namjera mi je pridružiti mu i obred prstenovanja. To nije tek slučajan odabir pojedinih karakterističnih običaja iz baštine najsjevernije bunjevačke skupine. Pridružujući obredu blagoslova specifične elemente obreda prstenovanja, pokušat ću ukazati na njihovu povezanost, isprepletenost i zajedničko kulturno ishodište.

4.3.2. Kolač u obredu blagoslova

Važan element obreda blagoslova je osebujan postupak udaranja mladenaca u leđa okruglim pletenim kolačem s rupom u sredini. Izvori koji donose podatke o ovome običaju su sljedeći: podatak iz Anžabega (Érd): *blagoslov se daje u nevjestinoj kući pred odlazak k mladoženji. Mladenci (snaša i đuvegija) stanu pred roditelje, a između njih stoji kum, koji u ime roditelja pita prvo mladoženju: "Što želiš od mene?" Đuvegija odgovara: "Od Boga zdravlje, od vas blagoslov." Isto pitanje se uputi snaši, i njezin odgovor je isti. Nakon toga ih ponude vinom. Staćela im je stajao iza leđa s okruglom pletenicom, s rupom*

u sredini, držeći je u ruci, dobro ih je udario po leđima u trenutku kada su prinose čašu ustima. Zasvirali su tamburaši (Deisinger NMB EA 4023). Podatak iz Tukulje (Tököl) o istom običaju tek se u pojedinostima razlikuje: *Što želiš?* ovdje pitaju *stari* (nije precizirano jesu li to možda roditelji nevjeste ili tko drugi). *Velikim kolačem* ih po leđima pritom udara *djever* (ibid. NMB EA 3031). Vlastiti terenski podaci iz Tukulje o istom običaju donekle se u pojedinostima razlikuju od arhivskih. Prema jednom kazivanju blagoslov mladencima daje *kum*, a prema drugome *stari svat*. Dok prinose čaše ustima, u leđa ih kolačem *pletenicom* udara *staćela* (Černelić 1983).

Potvrda o ovakvome blagoslovu nema u ostalim regijama podunavskih Bunjevaca, u okolici Baje u južnoj Mađarskoj te u okolici Sombora i Subotice u Bačkoj. Ni u ranijem Berkityjevu prikazu svadbenih običaja Bunjevaca iz okolice Budimpešte o tome nema podataka (Berkity 1834). Takav blagoslov nije poznat u područjima ostalih bunjevačkih ograna, onako kako ih je utvrdio Erdeljanović, a niti na području zapadne Bosne i zapadne Hercegovine, za koje je naknadno utvrđeno stanovništvo s bunjevačkim prezimenima. Moglo bi se pomišljati da je riječ o pojavi koju su pojedine regionalne grupe podunavskih Bunjevaca usvojile u novoj kulturnoj sredini nakon doseljavanja u Podunavlje. Međutim, ni u ovim prostorima drugim narodima ta pojava, po svemu sudeći, nije poznata. Kolač ili kruh pri blagoslovu pojavljuju se i kod drugih slavenskih naroda, pa je očito riječ o veoma staroj tradiciji, čija se varijanta u Hrvata tek sporadično sačuvala.

Odmakne li se od te osnovne bunjevačke jezgre, odnosno područja za koje se pretpostavlja da su prostori moguće pradomovine Bunjevaca, nailazi se ne samo na trag tog specifičnog postupka s kolačem pri blagoslovu, već za taj običaj postoji obilje potvrda.

Na području južne Dalmacije, počevši od poluotoka Pelješca pa sve do Konavala, kruh ili kolač ima značajnu ulogu pri roditeljskom blagoslovu mladenaca. Za ovo područje ima znatno više pojedinosti o tijeku blagoslova i primjera izvornih tekstova samoga izričaja blagoslova, koji nam, nažalost, nedostaju za bunjevačka naselja Tukulju i Erd.

Najviše potvrda za područje južne Dalmacije prikupio je Nikola Bonifačić Rožin. Dio tih podataka je objavljen, dok je veći broj potvrda dohvatljiv tek u arhivskoj građi.

Navodim cjelovit opis blagoslova, koji se u ovim krajevima označava *molitvom*:

Mladencima daju blagoslov ili molitvu roditelji prije nego nevjesta s mladoženjom napusti rodnu kuću. Molitva se daje i u mladoženjinoj kući, prije nego što se mladenci povuku u bračnu sobu. Tekst molitve je prilično dug, pa ga mnogi roditelji ne znaju. Zato obično mjesto njih molitvu izgovara stari svat ili druga koja osoba koja je molitvu naučila. U Zatonu Doli i okolnim selima molitvu daje Kata Mišeta rođena Svilarić, popularna seljakinja koja je inače vrlo dobra kazivačica i poznavatelj narodnih običaja. Evo njezin opis običaja i tekst svadbene molitve:

“Kad ima biti molitva, stari svat zove pirovu majku:

- Pirova majko, dođi, evo ja tebi jabuku, a ti meni djevojku na molitvu. I onda idu na molitvu. Svi svatovi sjedu, a dignu se nevjesta, đuveglja, kum i još dva tri svati. Uzme

kum čašu vina, ali je nakićena cvijećem i drži je u ruci. I uzme veliki nož. Stavi ga na trpezu, oštri doli. Kum drži nož pri dnu. Prije su bili u koricama srebrni noži, u koricami bi se stavio. Onda đuvegljija stavi desnu ruku na nož, a nevjesta na njegovu. Onda dođe onaj koji daje molitvu, sjede za trpezu nasuprot mladencima i govori:

- Što pitate, mladi mladenci? (3 puta)

Mladenci: Božju molitvu u tebe, majko.

Dever i đeverbaša stoje iza mladenaca na nogama, i drže pečene kolače u ruci i kažu: Amin, bože! - (i kucnu mladence u glavu kolačem).

Mali (onaj koji je zastupa): Prva molitva od gospodina boga, pa od oca duhovnoga, od kralja zemaljskoga, pa od pape rimskoga, pa od mene velike grešnice.

Dever i drugi: Amin, bože! - kucaju kolačina mladence.

Mali: Najprije da vam bog da sretno postupite iz ovoga stana, a u drugi stan, a u svaki dobar čas, ako bog da.

Dever i drugi: Amin, bože, amin. - Opet kucaju mladence.

Mali: Da budete rano raniti, na polje silaziti, volove zgoniti, sjemenac snositi, da se budete k istoku okretati, a boga se spominjati.

Dever i drugi: Amin, bože, amin!

Mali: Da vam bog da prve ćeri, posljednje sinove, da nevjeste ne zateku zôve.

Da vam bude pod mladost dika od zetova, a pod starost hrana i fula od sinova.

Da budete vi od vašega srca u crkvu hoditi, boga moliti, crkve graditi, zdvora klakom i kamenom, a iznutra križom i kaležom. Da vam budu dolazili ubogi, gladni i žedni, i goli i bos, a da budu odlazili siti i obučeni, ako bog da!

Dever i drugi: Amin, bože, amin!

Mali: I govorili: "Dobra ti je ova odiva došla, ispod onega šljemena, a u ovo šljeme, a u svaki dobar čas. Da vam bog da više dobra, nego ona nama dala." I ubogi odoše sretni i zadovoljni. Da vam bude svaka sreća viti i držati, ko pijesak mora dubokoga, kako brštan drva visokoga, a zvijezde neba visokoga, anđeli raja nebeskoga. Da vam bog da više dobara, nego ima u Jakinu bokara. Više kuće stoji vam stog, a na njemu gospodin bog. Svakom daje šakom, a vama dvojici kapom. Da vam čele na istoku zatvore sunce, a ovce planinu potisnu, da vam sve rodi časnom i lijepom, a planine sirom i mlijekom. Da vam budu više kuće čele zukati, a u kući muške glave radati. Ja vam više nemam što dalje, bog vam dao zdravlje!

Dever i drugi: Amin, bože, amin!

Mali: Što vam ja nijesam isporavila neka isporavi gospodin bog!

Dever i drugi: Amin, bože, amin! (Kucaju kolačima mladence).

Mladenci stupe naprijed. Kum dade nevjesti i đuvegljiji napit se iz one čaše i stavi je na sto. Nož stavi za pas, a oni se ljube sa svojima i polaze." (Bonifačić Rožin 1964-1965:48-49).

Za druga mjesta na Pelješcu, u Stonskom primorju, u Dubrovačkom primorju, u okolici Dubrovnika, u Konavlima i u Boki kotorskoj nešto je manje pojedinosti o samom tijeku blagoslova, ali osnovni postupak s kolačem (ili kruhom) svugdje se primjenjuje.¹

Udaranje (ili doticanje) kolačem (kruhom) u glave mladenaca razlikuje se u sitnim pojedinostima. Najčešće zastupljena formulacija je da se mlade lagano tuče ili dotiče kolačima po glavi. U Konavlima se postupak razlikuje po tome što mladence dotiču komadima kruha (Bošković EZ FFZ SR 40; Balarin 1898:296). U Župi Dubrovačkoj obično po četiri pirnika uzmu svaki po kolač u obliku koluta i njime lagano tuku mladence po glavi, slično tome i u Gornjim Majkovima u Dubrovačkom primorju (Oštrić 1954:466; Bonifačić Rožin IEF rkp. 393; ibid. IEF rkp. 433). Iz opisa blagoslova iz Zatona Doli uočljive su zanimljive pojedinosti kao što su stavljanje ruku mladenaca preko noža i uloga kuma koji drži čašu vina koju po završetku blagoslova daje nevjesti i mladoženji da ispiju vino. Premda primjeri opisa iz Tukulje i Erda nisu dovoljno cjeloviti što se tiče samog tijeka blagoslova, neki elementi južnodalmatinskog obreda prisutni su i ovdje.

Bez sumnje je riječ o varijantama istoga osnovnog običajnog postupka koji se razlikuje u sitnim pojedinostima, a to su oblici kolača (ili kruha) kojim se pri blagoslovu mladence udara ili im se dotiče glava (južna Dalmacija), odnosno udara u leđa (Tukulja, Erd – Bunjevci u okolici Budimpešte).

Veći broj potvrda ovakvoga blagoslova čini ga karakterističnom pojavom upravo za područje južne Dalmacije. Nadalje, i uzduž jadranskog areala ima sporadičnih potvrda ove pojave. Sličan način doticanja glava mladenaca kolačem pri blagoslovu javlja se u okolici Zadra i na otocima sjeverne Dalmacije te u Istri, potvrđen još u Valvazora.² Navest ću primjere originalnih zapisa o blagoslovu i iz ovih krajeva. Novija terenska istraživanja otoka u okolici Zadra potvrdila su ranije podatke s otoka Iža s nešto više pojedinosti:

Blagoslov mladenaca bio je najsvečaniji čin vjenčanja. Zbiva se pred odlazak iz mladenkine kuće, nakon ručka. Mladenka traži oprost i blagoslov, te se oprašta s roditeljima, braćom i prisutnima. Ovdje su prisustvovali i mladoženjini roditelji, pa su tako i oni u tome sudjelovali. Mladenci kleknu na pod na kojem je prostrt "kaban" (vuneni pastirsko-ribarski kaput s kukuljicom), a ispod kabana je sablja okrenuta prema stolu punom svatova. Sa strane mladenaca su kumovi s velikim pečenim, brašnenim kolačima u rukama. Ponekad su to bili kolači koji su se čuvali još od rođenja, doneseni kao dar porodilji. Na to

¹ Kajmaković 1959:129 (Stonsko primorje); Kulišić 1959:79 (Hodilje – Pelješac; Stolivo – Boka kotorska); Bonifačić Rožin 1964-1965:48-50; Miličević IEF rkp. 769 (Zabrđe, Ponikve – Pelješac); Bonifačić Rožin IEF rkp. 731 (Ponikve – Pelješac); ibid. IEF rkp. 433 (Zaton Doli, Smokovljani, Mravinca, Gornji Majkovi – Dubrovačko primorje); Vucelić EZ FFZ SR 244 (Majkovi – Dubrovačko primorje); Bonifačić Rožin IEF rkp. 393 (Postranje – Grbavac, Brgat – okolica Dubrovnika); Taš IEF rkp. 117 (Petrača, Postranje – okolica Dubrovnika); Oštrić 1954:446 (Župa Dubrovačka); Balarin 1898:296 (Gruda – Konavli); Bošković EZ FFZ SR 40 (Čilipi – Konavli).

² Cvitanović 1964:58; Marijan – Sokolović EZ FFZ NR 90; Morović 1952:26-27; Kulišić 1959:79; Širola 1938:107; Mikac 1963:300.

bi mladenka počinjala prva: "Pitan prošćinje od gospodina Boga i svega dvora nebeskoga i od vas, oče, ča san vas uredila. Blagoslov te me!", Otac odgovara: "Bog ti ćerce prosti. Bog te blagoslovi!" Nato kumovi, a katkada i svi svatovi skandirajući glavno uz mali napjev prihvaćaju:

*"Ča naš ćako rekoše.
Sve se dobro stekoše.
Anđeli stahu,
I Amen zazvahu.
Našem bratu i sestrici:
- Sve u dobri čas
u sto dobri čas!"*

Tako i mladoženja traži oprost i blagoslov od svojih. Mladenci redom traže oprost i blagoslov od drugih prisutnih, i nakon svakog podijeljenog oprosta i blagoslova, pjevaju se spomenuti stihovi, ali se izmjene lica prema tome od koga se dobije oprost i blagoslov, npr. "Ča nan mati rekoše...". Kumovi pjevajući ovu pjesmu, dotiču kolačima glave mladenaca i pomacima ruku i kolača prave nad njihovim glavama znak križa. Ovaj blagoslov u nekim mjestima ima više varijacija. Tako neki kazivači navode klečanje mladenaca na ženskoj suknji i ženskim hlačama, pod kojim su dvije sablje postavljene na križ ili pak noževi. Ponegdje samo nogom stoje nad prostrtim predmetom. Blagoslov kolačima, ponegdje se obavlja stroгим redom. Naime svaki put kad bi se dobio oprost i blagoslov bila su tri pomaka kolačima (Marijan – Sokolović EZ FFZ NR 90).

Blagoslov je sličan u okolici Zadra, u Sukošanu i na otoku Ugljanu. Sam način doticanja glava mladenaca neznatno je drugačiji:

Najprije on sam, dok djevojka sveder šuti, pita proštenje, a debeli kum i djever (u Ugljanu stari svat i njegov pobočnik blagosivljaju kolačima pjevajući) uzmu svaki po kolač sa barjaka u desnicu te nad mladoženjama, prekrizujući hljebove, da se dotiču glava mladoženja, ispjevaju ove stihove: "Što naš župnik rekoše, svakim se dobrom stekoše. Sve u dobar čas! U sto dobrih čas! Anđeli stahu i amin zazvahu našem bratu i sestrici. Sve u dobar čas! U sto dobrih čas!" Na ostale upite i blagoslove djever i debeli kum opetuju ove riječi. Katkada se uhvati kolo oko klečćih mladoženja, te dok se pjeva, kolo pleše i pjeva. Križanje kolačima biva osobitim redom. Prvi kret je sukriž: djever do mladoženje stavi kolač na glavu zarućnici, a drugi djever mladoženji. Drugi kret: oba djevera stave kolače na glavu mladoženji; treći kret isto na glavu zarućnici. Ova se kretnja opetuje, samo što djeveri ne drže u istom položaju ruke (Morović 1952:26-27).

Dakle, dok se na Ižu glave mladenaca pri blagoslovu dotiču kolačima, u zadarskoj okolici i na Ugljanu kolač se pritom stavlja na glave mladenaca. Sličan način doticanja glave kolačem javlja se i nešto sjevernije u Kožinu kod Nina (Bonifaćić Rožin IEF rkp. 260). Isti se postupak navodi i u Stolivu, u jedinjoj potvrdi ovoga blagoslova u Boki kotorskoj (Kulišić 1959:79). Nije sasvim jasno je li tu zaista riječ o neznatno različitom načinu doticanja glava kolačem ili se samo radi o razlici u načinu iznošenja podataka, no u obama slučajevima uočljivo je da je važno da glave mladenaca dođu u

doticaj s kolačem. Sve su drugo, čini se, nijanse ovisne, prije svega, o zapisivaču običaja i o kazivačima. Nije nevažno napomenuti da se blagoslov u zadarskoj regiji i na otoku Ugljanu daje kolačem koji ima rupu u sredini. Takav je oblik kolača i u Župi Dubrovačkoj, a u selu Brgat ističe se da se blagoslov nekada davao sa *šupljim* kolačem, a sada je to obični okrugli kolač (Oštrić 1954:466; Bonifačić Rožin IEF rkp. 393). Takav kolač oblikom odgovara kolaču u Erdu i Tukulji.

Valvazorov opis blagoslova daje nešto "agresivniju" varijantu ovoga istog obrednog postupka. Navest ću ga u cijelosti:

Pošto su se dosta najeli i napili i nasitili, zamoli starješina roditelje mladenkine da joj dadu blagoslov. Na taj zahtjev prostru na pod u sobi sag na koji mladenka i mladoženja kleknu okrenuti jedan prema drugome licem. Na jednoj strani stoji starješina, a na drugoj otac i majka mladenke. Mladoženjin otac, skroz nedolično, ne prisustvuje nikada kod pira. Sad izriče otac mladenkin svoj blagoslov govoreći: "Ti, moj sine, i ti, moja kćerko, ja vas blagoslivljam i proričem vam da ćete vidjeti djecu od vaše djece do četvrtog koljena." Prisutni se svi tome pridružuju kličući: "Našem bratu, našoj mladenki, neka bi svako žito urodilo. Anđeli neka ustanu, amen, sa svatovima amen, amen." Zatim nastavi opet blagoslivljati govoreći: "On će imati toliko usjeva da će uzmanjkati prostora i mjesta da ga spremi." Na to odgovore svi kao i prije. Otac nastavlja dalje blagoslivljati vinograde, goveda i pčele. Svatko prisutan kliče prijašnju formulu. Nato uzme starješina jedan kolač i baci ga ili udara njime mladoženju po glavi da se raspadne u komadiće, a pri tome izgovara: "Svi dobri časi, ovi najbolji." I svatko udara onog, koji mu stoji najbliže kolačem po glavi, kao da mu hoće zabiti blagoslov kruha u glavu (Mikac 1963:300).

Za Istru ima i nešto novijih potvrda, ali se one razlikuju u pojedinostima od Valvazorova zapisa. Naime, većinom se kolačima ne dotiču glave mladenaca. Dok u Peroju u južnoj Istri djeveri dotiču glave mladenaca kolačima, u drugim mjestima južne Istre udarali bi kolačem o kolač iznad glava mladenaca: Rakalj (*diveri bi mahali kolači zgora mladih, neka se slomu*), Valtura (*zgora mladih bi tukli kolačima*), Lobarika (*ozgor mladih su razbili kolač*) (Musić 1863:50; Bonifačić Rožin IEF rkp. 140; ibid. IEF rkp. 197). U mjestu Vele Mune na sjeveru Istre su djever i stari svat ukriž nad mladencima udarali kolačima (Bonifačić Rožin 1964-1965:50). Novije potvrde varijanti blagoslova s kolačem u Istri podsjećaju na postupke s kolačem na području sjeverne Dalmacije. Naime, riječ je o tome da se kolačima ne dotiču glave mladenaca, a česta je pojava da se oni lome. U Petrcanima kod Zadra pri blagoslovu križaju kolačem iznad glave mladenaca (ibid. IEF rkp. 260). Zanimljiv je podatak iz Tijesnoga na otoku Murteru, južno od otoka zadarskog područja, jedini ove vrste za ovo uže jadransko područje. Blagoslovu je prethodio obred s kolačem od tri do četiri kilograma, koji se ispekao, kako ističu, za *molitvu*. Prije *molitve* (blagoslova), kada domaćin donese taj kolač, *diver* bi stavio nož na kolač i nekoliko puta ga okrenuo pred mladencima, a potom bi se kolač prenosio iz ruke u ruku okolo stola uz prigodnu pjesmu. Naziv za taj obred je *taranje pogače*. Potom bi na isti način kružio vrč s vinom. Taj se obred ponavlja tri puta. Pogača se dijelila na dva dijela: jedan dio nosio se u prostoriju u kojoj će mladenci spavati, a drugi dio bi se sutradan dijelio rodbini i prijateljima.

Nakon "taranja" pogače i ispijanja vrča domaćini bi prostrli jedan kaban na pod. Na ti kaban bi klekli mladenci i pitali bi prošćenje, naprije u oca, matere, pa braće, sestar i ostale rodbine i u svih koji ih čuju i ne čuju da in se oprosti ako su kad koga bilo čin uvridili. Svi bi in rekli da in je oprošćeno i da neka in i bog oprosti. Dok bi oni pitali prošćenje, dotle bi kum i diver uzeli u ruku po jedan tvrdi kolač i nad njihovim glavam održali s kolačiman "dvoboj" i pobjedniku bi prida ostatak svoga kolača. Uto bi se još jedanput izgovorilo:

*"Āndeli staše,
Amen zazvaše,
Sve u dobre čase."* (Furčić 1984:290)³

Sličan postupak udaranja kolačem o kolač iznad nevjestine glave javlja se i nešto južnije u priobalnom području u mjestima Primošten, Zablaće i Šparadini u okolici Šibenika (ibid. 74, 281, 449). Međutim to se ne čini pri blagoslovu, već prilikom skidanja nevjestinog svadbenog vijenca.

Zanimljiv je detalj postupka nakon blagoslova u Jasenicama u okolici Obrovca: mladoženja poljubi nevjestu i udari je po leđima; ne spominje se pritom kruh ili kolač, ali je zanimljiv postupak udaranja u leđa upravo vezan uz obred blagoslova (Rapo EZ FFZ NR 127).

Navedeni primjeri opisa obreda blagoslova pokazuju da u većini slučajeva prilikom blagoslova mladenci kleče, obično na nekom tekstilnom predmetu (jastuk, kaban, ženska suknja, sag), a često se ispod postavlja nož ili sablja. Klečanje mladenaca pri blagoslovu potvrđeno je u Župi Dubrovačkoj, na Pelješcu, na otocima Murter, Ugljan, Iž i Pag, u okolici Zadra i u Istri.⁴

Već i citirani opisi blagoslova pokazuju da mladence kolačem dotiče netko od svatova (ili svatovi uopće) ili netko od svatovskih časnika: kumovi, kum i djever, starješina, stari svat. Isti se sudionici izmjenjuju i u ostalim potvrdama ovoga obreda, u prvom redu kumovi i djeveri, ili kum i djever u kombinaciji, najčešće u paru, ponekad i po dva para, ali i određeni svatovski časnici pojedinačno. Pored ovih mogućnosti, mladencima kolačem glave dotiču svatovi uopće ili pojedini svatovi (dva, tri – četiri ili četiri svata). Sudionici u ovome obredu nisu regionalno raspoređeni, već su sve navedene mogućnosti gotovo ravnomjerno zastupljene i u južnoj Dalmaciji s Pelješcem, i u sjevernoj Dalmaciji, i u Istri. Jedino u Istri kumovi ne sudjeluju u obredu blagoslova s kolačem. U pojedinačnim slučajevima su izvršitelji i neki drugi svatovski časnici: *stari svat* i njegov pomoćnik na Ugljanu, *starješina* u Istri po Valvazoru, *stari svat* i *djever* u Istri (Vele Mune), *stari svat* i *kum* u Novalji na Pagu i *prvijenac* u Boki kotorskoj (Morović 1962:26; Mikac 1963:300; Bonifačić Rožin 1964-1965:50; Širola 1938:107; Kulišić 1959:79).

³ Još je jedan podatak o davanju blagoslova s kolačem, ali je opis neprecizan te nije vidljivo kakav je pritom postupak s kolačem. Nakon blagoslova mladenci lome kolač (otok Kaprije, Furčić 1980:103).

⁴ Oštrić 1954:466; Miličević IEF rkp. 769; Morović 1952:26; Bonifačić Rožin IEF rkp. 260; ibid. 1964-1965:50; Cvitanović 1964:68; Marijan – Sokolović EZ FFZ NR 90; Širola 1938:107; Mikac 1963:300.

U bunjevačkim naseljima u okolici Budimpešte dva svatovska časnika pri blagoslovu mladence udaraju kolačem u leđa. Prema jednom izvoru u Tukulji to čini *djever*, a prema drugome *staćel*, koji to čini i u Erdu (Deisinger NMB EA 3031; Černelić 1983; Deisinger NMB EA 4023.). *Staćel je* specifičan svatovski časnik u Bunjevaca, poznat i u Hrvata u Gradišću i u Rumunja (Vlaha) u sjeveroistočnoj Srbiji. Premda su nazivi i uloge *staćela* donekle regionalno obilježene, postoje objektivni pokazatelji srodne osnove i zajedničkog ishodišta ovoga svatovskog časnika (Černelić 1991:96-114). *Staćel je* poznat i u Istri kao *nastačilo*, *nastacijo*, *nastašilo* (i u nekim od mjesta u kojima postoji obred blagoslova s kolačem) (ibid. 100).

Pregled zastupljenosti i oblika blagoslova s kolačem i uz razlike u pojedinostima, pa i općenito u opisima običaja, pokazuje da je osnovni postupak s kolačem pri blagoslovu većinom isti: doticanje ili udaranje mladenaca kolačem. Jedino se u bunjevačkim naseljima mladence kolačima udara u leđa. Pored ovoga osnovnog postupka, ponegdje u Istri i u sjevernoj Dalmaciji javlja se i njegova varijanta: križanje ili udaranje kolačem o kolač iznad glava mladenaca, nakon čega slijedi lomljenje tih kolača, posebna pojedinost koja se ne javlja svugdje gdje postoji običaj blagoslova s kolačima.

Takav prostorni razmještaj jedne specifične pojave upućuje na to da bi joj ishodište moralo biti zajedničko, upravo zbog toga što je riječ o vrlo osebujnoj i karakterističnoj pojavi koja je potvrđena na određenom prostoru. Osobito zanimljiv prostor njezine pojavnosti su naselja podunavskih Bunjevaca, najudaljenija od vjerojatne matične jezgre. Činjenica je da se sasvim precizno ne može utvrditi prostor koji bi se mogao označiti postojbinom Bunjevaca. Postupak s kolačem pri blagoslovu samo je jedan u nizu kulturnih elemenata iz okvira teme o svadbenim običajima koji upućuju na moguću prisutnost bunjevačkih kulturnih značajki na širem zemljopisnom prostoru u njihovom potencijalnom izvoru. Ranija saznanja obuhvaćala su sjevernu i srednju Dalmaciju, zapadnu Bosnu i zapadnu Hercegovinu kao moguća područja bunjevačke matične pradomovine. Novija saznanja pokazuju da bunjevački trag valja slijediti i u pravcu jugoistočno od tih područja: od područja ušća rijeke Neretve preko Pelješca, Dubrovačkog primorja, Konavala, sve do Boke kotorske, a dijelom obuhvaćajući i prostore istočne Hercegovine. Blagoslov s kolačem jedna je od važnijih pojava koja upućuje na prisustvo određenih elemenata iz kulturnog naslijeđa Bunjevaca u dijelovima čitave Dalmacije, a ne samo u sjevernoj i srednjoj, kako su to dosadašnja saznanja pokazivala. Južna Dalmacija (uključujući i Boku kotorsku) područje je s više potvrđenih kulturnih elemenata bunjevačke svadbe. Zanimljivo je i područje Istre jer istarski svadbeni običaji sadrže brojne zajedničke elemente s južnodalmatinskim i s bunjevačkim svadbenim običajima (Černelić 1991:130-146). Određeni povijesni pokazatelji upućuju na mogući prijenos kulturnih dobara iz bosansko-hercegovačkog i dalmatinskog područja u Istru, jer je u 15., 16. i 17. stoljeću prema Istri bilo usmjereno kretanje hrvatskoga katoličkog stanovništva iz tih krajeva, a to potkrepljuju i jezične karakteristike istarskoga govora (Bertoša 1986:30, 34).

U svakom slučaju, postupak doticanja ili udaranja glava mladenaca kolačem pri blagoslovu karakterističan je običaj za južnu Dalmaciju, gdje je najčešće potvrđen i

s obiljem pojedinosti. Postoji mogućnost da je to područje bilo rasadište ove pojave iz kojega se ona mogla širiti i u druge krajeve, u prvom redu duž Jadrana, sve do Istre. Moguće je i to da je pojava u daljoj prošlosti bila gušće zastupljena po čitavom Jadranu, a da se do novijih vremena više sačuvala upravo u južnoj Dalmaciji. Jedan trag vodi i do bunjevačkih naselja u Podunavlju, južno od Budimpešte, a upravo mi je podatak iz tih mjesta dao poticaj da ga pokušam slijediti i u mogućoj matičnoj jezgri bunjevačke hrvatske skupine.

U širokom međuprostoru, između sjevera i juga, postoje još poneki zanimljivi tragovi ove pojave. U Gorjanima kod Đakova pojavljuje se varijanta blagoslova s kruhom. Blagoslov se prvo daje u kući nevjeste nakon prikazivanja darova. Pred stolom se na pod postavi vreća ispred kuma i staroga svata:

Onda se donese domaći okrugli kruh i na sredini se izžunji (izdubi) kora i metne se soli, donese se i puna flaša vina i mala čašica. Onda na vreću kleknu mladoženja i mlada. Mlada na lijevoj strani mladoženje. Djever pazi da mu ne ukradu vreću, inače plaća globu. Stariji čovjek skine kapu, uzme kruh, okrene se kumu i starom svatu i kaže: "Faljan Isus kume i stari svate, ovi naši mladenci išću blagoslov od Gospodina Boga, oca i majke, kuma i starog svata, sve rodbine i svih svatova." Kruh položi najprije mladoj pa mladoženji polako na glavu. Tako 3 puta. Na siniju je druga donela posebnu čašicu i punu flašu vina. Jedan čovjek nalije vina u čašicu, okreće se prema kumu i starom svatu, izgovara isti tekst, nudi čašu nevjesti, koja je digne prema mladoženji i nazdravlja mu, on popije vino i daje čašicu onome tko daje blagoslov. Za to vrijeme djevojke pjevaju. Potom se mladenci dignu, a djever pokupi vreću. Blagoslov se ponavlja i u mladoženjinoj kući, gdje blagoslov daju njegovi roditelji i rodbina (Karalić ONŽO HAZU sign. NZ 121a).

Osobito je zanimljiva pojava varijante blagoslova s kruhom u selima Bač i Vajska u bačkih Šokaca, koji je po svom osnovnom postupku s kruhom najbliži bunjevačkoj varijanti iz Erda i Tukulje:

Obično mladenci kleknu kraj stola na platno ili ćilim, a roditelji im zatim daju blagoslov. Za tu prilikom na sto se postavi hleb kao i posuda sa svetom vodom (voda od Sveta tri kralja). Blagosiljanje se sastoji od pitanja roditelja i odgovora mladenaca. Obično otac pita mladoženju: "Dite Ivo, šta želiš od Boga?" Mladoženja odgovara: "Mir, sriću, zdravlje i božiji blagoslov!" Na šta nevestin otac dodaje: "Ko te je stvorio, Taj te blagoslovio, Bog otac. Bog sin. Bog duh sveti..." (Bač, Vajska). Potom ih popraska svetom vodom. Blagosilja ih tako tri puta uzastopce, a to isto čini i nevestina mati, nakon čega ih mati ili prikumak hlebom gurnu u leđa, svakog posebno (Bosić 1992:61-62).

Ovim podacima valja dodati noviju potvrdu lomljenja kolača nad nevestinom glavom pri obredu blagoslova zabilježenu u Nuštru samo prema jednom kazivanju; odnosi se na običaje u okolnim srpskim selima (Adžaga OEKA FFZ 125). Valja spomenuti i drugačiji postupak s kruhom zabilježen u Punitovcima kod Đakova: iza blagoslova daju nevjesti kruh u ruke, koji ona nosi tri puta oko stola i stavlja ga na uglove stola, a mladoženja ide za njom i premješta kruh na drugi ugao stola (Petrović EZ FFZ NR 145). Slične postupke s kruhom poznaju i zapadni Slaveni, ali nisu vezani uz obred blagoslova (Piprek 1914:106; Komorovsky 1976:235).

Opisani blagoslov iz Gorjana te iz Bača i Vajske u Bačkoj ukazuju na nesumnjivu srodnost s običajem karakterističnim za dijelove Dalmacije, sa značajnom pojedinošću doticanja mladenaca kolačem ili kruhom. Još je i Erdeljanović uočio suglasnost kulturnih elemenata primorsko-ličkih i dalmatinskih Bunjevaca i katolika u Slavoniji s jedne strane, a s druge strane u panonskom prostoru suglasnost kulturnih elemenata u Slavonaca i u bačkih Bunjevaca. Takva ga zapažanja navode na tvrdnju da to *nesumnjivo svedoči o zajedničkom (širem) izvoru tih običaja, odnosno o zajedničkom centru iz kojega su se nosioci tih običaja morali razići*. Njegova razmišljanja idu čak toliko daleko da ustvrdi: *Taj je pojav nesumnjivo svedočanstvo o nekom tešnjem etničkom srodstvu jednih s drugima* (Erdeljanović 1930:251, 254-255). Erdeljanović tim pitanjima pristupa sasvim uopćeno i na toj razini njegova razmišljanja mogu biti prihvatljiva jer područje Slavonije, osobito njezini istočni dijelovi i Posavina, priključujući tome i Baranju, Srijem i Bačku, vrlo uvjetno rečeno, pokazuje stanovite srodnosti kulturnoga naslijeđa, koje u sebi sadrži, osim karakterističnih panonskih kulturnih elemenata, i niz kulturnih elemenata dinarskog i jadranskog podneblja. Pokazatelja o tome ima; tako su utvrđena određena podudaranja u kulturnim pojavama između šireg dubrovačkog područja s jedne strane te Slavonske Posavine, istočne Slavonije i Baranje s druge strane (Stojanović 1967:105; Belaj 1972:196; Andrić 1991:9-11). Novija saznanja o takvim podudaranjima između dubrovačkog područja i njemu susjednih sa svim regionalnim skupinama podunavskih Bunjevaca, govore u prilog takvim zapažanjima (Černelić 1991, na više mjesta u knjizi, u prvom redu 130-146; *ibid.* 1989:21-22). Međutim, da bi se dokazao *zajednički (širi) izvor tih običaja*, a još više *tješnje etničko srodstvo* potrebno bi bilo izvršiti temeljitu komparativnu analizu, koja bi se zasnivala na što većem broju sustavno prikupljenih činjenica. Pritom se ne bi smjele zanemariti kulturne razlike na tim prostorima. Prostorna zastupljenost pojave specifičnog blagoslova s kolačem također ukazuje na kulturne veze između južnodalmatinskog, odnosno, šireg jadranskog prostora i istočnopanonskog. Premda je u panonskome arealu riječ tek o tragovima ovoga obreda, zasad ne i o više potvrda ili široj zastupljenosti običaja, ti su tragovi vrlo značajni jer je riječ o osebujnom elementu jednog običaja, pa se ne može reći da je slučajnost što se on u tim prostorima održao u tragovima upravo u svome karakterističnom obliku. Moguće je da su tek sporadične potvrde ovoga oblika blagoslova na panonskom prostoru rezultat nedovoljne istraženosti svadbenih običaja u tim krajevima.

Zanimljivi su još nešto drugačiji postupci s kolačem pri blagoslovu: osoba koja daje blagoslov drži u ruci kolač u koji je utisnuta čaša s vinom iz koje otpije malo vina nakon izgovorenog blagoslova u Boki kotorskoj i Paštrovićima u Crnogorskom primorju. Sličan je postupak u susjednoj Donjoj Morači na jugu Crne Gore, gdje se kolač s čašom vina također drži u ruci, pritom se kolač okreće naoposun, vinom se nazdravlja nevjesti, a kolač se lomi. U Čelopecima kod Dubrovnika kumovi za vrijeme blagoslova drže u ruci kolač i obilaze s njime tri puta oko stola (*ibid.* 1993:75-76).

U postojećim izvorima o pojavi kolača u blagoslovu u Lici nema podataka. Međutim, novija ispitivanja potvrdila su na području Donjeg Pazarišta drukčiji, no

zanimljiv obred blagoslova s kolačem. U ponoć roditelji daju blagoslov, mladenci kleknu jedan nasuprot drugome, a ispred njih je veliki kolač u obliku koluta. Nakon blagoslova mladenci su lomili kolač između sebe, uz tumačenje da će gazda biti onaj tko odlomi veći komad kolača. U Kalinovači se kolač rasiječe i dijeli prisutnima. U Popovači se to čini ujutro, drugog dana pira kad nevjesta ustane i dođe među svatove. Nakon blagoslova se nevjesti skida vijenac s glave. U Velikoj Plani, prema jednom kazivanju, preko slomljenog kolača se stavi vijenac i tako se nosi za mladencima u ložnicu (ibid. 1996).

Specifičnih postupaka s kolačem pri blagoslovu mladenaca ima i na istočnim stranama jugoistočne Europe. Zanimljiv je opis blagoslova u sjeverozapadnoj Bugarskoj. *Krstnica* (kuma) nosi pogaču posutu solju, koju za vrijeme blagoslova glavna obredna lica drže mladencima nad glavom. Kum izgovara blagoslov, a za njim i ostali važniji svatovi. Nakon blagoslova mladenci lome kolač, tko odlomi dulji komad, bit će gazda (Elčinova: 117).⁵ Na području sjeveroistočne Srbije blagoslov s kolačem povezan je s obredom prstenovanja, i to u nekadašnjem Boljevačkom kotaru, a u području rijeke Timok i kao opći podatak, te u okolici Knjaževca (Grbić 1909:184-185; Stojanović 1925:79; Reljić 1965:72-73). Mladencima se približe glave, stari svat im na glavu stavlja pogaču, a na nju malo soli i vjenčani prsten. Domaćin miješa prstenom po soli udesno i izgovara blagoslov. Za njim to čine i ostali svatovi nešto drugačijim redosljedom u svakome od izvora koji potvrđuju ovaj oblik blagoslova. Nakon toga obreda mladenci lome kolač. Nešto južnije od ovoga područja, u okolici Bele Palanke iznad sastavljenih glava mladenaca prekrivenih ručnikom kum okreće kolač u koji je zataknuta ukrašena grana i slomi ga. Svekva uzima jabuku s grane, dijeli je na dvije polovice i daje mladencima da je pojedu (Janković 1895:447). U tom kraju mladenci su primili blagoslov i u nevjestinoj kući od njezina oca, majke i strica, ali je postupak pritom bio drukčiji: mladenci ih poljube prije nego što prime blagoslov, a zatim poljube i kruh i sol koji su postavljeni ispred njih na loparu (Janković 1895:442).

4.3.3. Kolač u obredu prstenovanja

Nadalje, u istom kraju i južnije duž Pomoravlja vrlo slični obredni postupci vezani su uz prstenovanje. U sjeveroistočnoj Srbiji i u dijelu središnje Srbije (Pomoravlje do Kopaonika) također se nakon prstenovanja iznad glava mladenaca lomi kolač. U selima zapadno od Morave to čini djever, a istočno od Morave kum i stari svat. U

⁵ Moguće je da i u nekim drugim područjima Bugarske ima podataka o blagoslovu s kolačem, no budući da raspolazem samo općim podacima za čitavu Bugarsku, nemam cjelovit uvid. Opći opisi inače su dosta detaljni i katkada ističu i pojedine regionalne pojave. Prema tome, ta pojava, čini se, ipak nije šire zastupljena u Bugarskoj, jer bi o njoj i u općim opisima u tom slučaju moralo biti podataka. Za područje okolice Mihailgradskoga imala sam uvid samo prema fotokopiji članka na kojoj nije bila označena godina izdanja časopisa, a u Hrvatskoj nisam uspjela ući u trag časopisu u kojem je taj članak objavljen. Stoga navodim nepotpun bibliografski podatak korištenog izvora.

vlaškim krajevima sjeveroistočne Srbije prstenovanje je obavljao kum. On je stavljao dva prstena u čašu s posoljenim vinom i stavljao ih mladencima na prste, a potom bi oni naizmjenice popili slano vino. U selima zapadno od Morave svatovi su se grabili za komadiće te *grabene pogače*. U selu Vukovac u Homolju na kolaču koji je donijela mladoženjina majka nevjesti gori svijeća, dok kum i stari svat prstenuju nevjestu (Pantelić 1981:215, 217). Sličan je obredni postupak i u susjednom Aleksinačkom Pomoravlju. Nevjesta stavlja na pogaču sol i prsten, pogača kruži od svata do svata, svaki od njih propusti malo soli kroz prsten i daruje nevjestu novcem (vrlo je sličan postupak i u Gornjoj Pčinji u jugoistočnoj Srbiji). Potom ih prstenuje ili djever ili stari svat te lome *grabenu pogaču* iznad njihovih pokrivenih glava, prisutni se grabe za komadićima kolača (Antonijević 1971:148; Filipović-Tomić 1955:80). Takav postupak s kolačem nakon prstenovanja poznat je i u Srba na Kosovu polju, gdje se nakon blagoslova mladenaca donosi pogača na kojoj je nešto novca i pšenice, koju oni međusobno lome (Debeljaković 1907:208, 220). Nadalje, na području Nišave istočno od Morave mladenci lome pogaču posutu solju, a potom ih prstenuje stari svat (Mihailović 1971:95). U Vranjskom Pomoravlju nalazi se po jedna *prijateljska pogača* ispred svekra i nevjestina oca, a na njima je sol s vinom i rakijom. Sol uzeta s obiju pogača sipa se kroz nevjestin prsten, kao simboličan čin sjedinjavanja dvaju rodova kroz bračnu vezu. Potom djever prstenuje nevjestu, a to se čini *kršenjem grabene pogače* nad nevjestinom glavom, nakon čega su se svatovi grabili tko će prije okusiti komadić pogače (Stojančević 1974:441).

Lomljenje kolača u svadbenim običajima i izvan obreda blagoslova i prstenovanja poznato je u ovim dijelovima Srbije, ali i drugdje po čitavom području jugoistočne Europe, od Slovenije do Bugarske. Podrobnije je istražen taj običajni postupak u podunavskih Bunjevaca, u dijelovima dinarskog i jadranskog areala i u sjeveroistočnoj Srbiji u Vlaha (Černelić 1991:139-140). Tek bi se temeljitom klasifikacijom podataka o toj pojavi (kakav i čiji se kolač lomi, tko ga i kako lomi, u kojim se prilikama to čini, kome se dijeli, kako se tumači taj postupak, te još neki drugi elementi tog obrednog postupka) mogla utvrditi ukupna zastupljenost te pojave, kao i kombinacija pojedinih elemenata u određenim područjima. To je dosta složena i opsežna tema, na ovome mjestu mogu se zahvatiti samo neki njezini aspekti.

U svjetlu navedenih podataka o povezanosti obreda blagoslova i obreda prstenovanja u vlaškim krajevima sjeveroistočne Srbije, kao i samog obreda prstenovanja u južnom Pomoravlju te kombinacije njihovih sastavnih elemenata, zanimljivi su podaci o obredu prstenovanja pri zarukama mladenaca u starijem zapisu za Bunjevce u okolici Budimpešte. Taj zapis ne donosi podatke o obredu blagoslova, koji je u specifičnom obliku zabilježen kasnije u arhivskoj građi i pri terenskim ispitivanjima na istom području. Obredom prstenovanja rukovode *kum* i *stari svat*, a dječak zvan *buklijaš* ne dozvoljava da se preda djevojka dok za nju ne dobije nadoknadu. U tom zapisu navodi se dijalog na mađarskom jeziku. *Kum* pita dječaka što on želi, a *buklijaš* odgovara: *Nove čizme da je mogu otpratiti i da saznam gdje stanuje*. *Kum* govori: *I to će biti, samo pusti njenu ruku*. *No, pa neka bude*, odgovara on. Prisutni žele otići, ali ih *kum* zadržava: *Još nije vrijeme za put, nego dođite k meni, ja ću vam dati kruh, koji ću također*

posoliti i popariti, da sa boljim tekom možete jesti. Njegove riječi slijedi djelo, krišku kruha koja leži na pogači posoli i popapri i lomi na pola te izražava želju da mlada i mladoženja budu jedno prema drugome kao ove dvije polovice, jedno s drugim tako kao što se sol, rastopivši se na kruhu, sjedinila s njim, a paprika širi snagu koju daje hrana kruhu; tako neka budu oni zajedno u raznovrsnim životnim događajima, neka vjerno trpe narav jedno drugoga, neka u miru podijele brige, neka se sjedine kroz ljubav, neka kroz potomke njihova ljubav jača, kroz dobru djecu neka se množi njihovo gospodarstvo. Nakon što su pojeli svoj komad kruha, mogu dobiti vino, ali se ono mora platiti, odgovaraju da nemaju novaca, a na *kumov* upit što imaju, kažu da imaju svaki po prsten čiju vrijednost ne znaju.⁶ Na taj način traži prstenove i daje im vino uz prigodnu želju da vino zagrije njihovu ljubav te da tako bude do njihove smrti. Potom razmjene prstenove, *kum* zapovijedi da se poljube i podiže pun pehar vina te ga nakon iskazanih želja za sreću i zdravlje ispije, ponovno napuni i daje zaručnicima, koji jedno drugome nazdravljaju i kušaju vino. Sada se oni povlače, a *stari svat* kao vlasnik velike pogače lomi je na komadiće i dijeli ih, pije iz pehara i zaželi mladima sretan put, a ispijeni pehar iznad svoje glave šalje prema vratima i govori: *Otvorite kapiju da ne bi trebalo platiti carinu.* Vrata se otvaraju, ili bolje rečeno ruše, i mladi nagrću i traže da im daju jesti. *Kum* baca komadiće pogače među njih, a onaj tko je među njima sakupio najviše komadića pogače ili najveći komad, treba se, kad prestane galama, prikazati. Gozba se nastavlja (Berkity 1839:319-321). Neki od specifičnih elemenata u ovom obredu bunjevačkih Hrvata iz sjevernog dijela Podunavlja javljaju se i u vlaškim područjima (kruh, pogača, sol, prsten, lomljenje pogače, grabljenje za pogačom – da nabrojim samo najosnovnije elemente). Na ovim je područjima riječ o istovremenom obredu blagoslova i prstenovanja, a katkada samo o obredu prstenovanja, koji slične elemente vezane uz svadbeni kolač sadrži i na širem području prema južnom Pomoravlju i jugoistočnoj Srbiji. Svi elementi običaja spomenuti u opisu obreda prstenovanja u podunavskih Bunjevaca u prošlom stoljeću, kao i specifičan obred blagoslova s kolačem, zanimljiv su primjer očuvanosti arhaičnih slavenskih elemenata običaja, istovremeno i njihovoga spajanja s predslavenskim elementima, koji su upravo na vlaškom području sjeveroistočne Srbije i u drugim područjima njihovog prožimanja (po Srbiji, sjeverozapadnoj Bugarskoj, u južnom jadransko-dinarskom graničnom pojasu) zadržali neke od specifičnih elemenata ovih arhaičnih svadbenih obreda. Rekla bih da u ovim obredima prevladavaju elementi slavenskoga kulturnog sloja, koji je, čini se, upravo zbog prožimanja s vlaškim slojem zadržao neke od svojih arhaičnih obilježja, koja se nisu sačuvala u drugim krajevima u kojima tih doticaja nije bilo. Da bismo to sa sigurnošću mogli tvrditi, trebalo bi te obrede promatrati u znatno širem kontekstu. Pritom nije zanemarivo da je riječ o rubnim slavenskim područjima, dakle, o starijem

⁶ Zanimljivi detalji vezani uz kušanje kruha pri blagoslovu mogu se naći u zapisima još u dvama krajevima. U Popovu polju, u jednom srpskom selu, u prošlim vremenima *kum* je izvadio sredinu kolača, umočio taj komad u vino i razdijelio ga mladencima da pojedu (Mićović 1952:196). Prema opisu stare svadbe u Krašiću mladenci zagrizu krišku kruha, nakon što tri puta na postavljeno pitanje odgovore da traže blagoslov (Ćuk 1962:100).

slaju slavenskih doseljenika, kako je to prema određenim etnološkim pokazateljima pretpostavio B. Bratanić (1951:232-233, 243-245). Ako je ta pretpostavka ispravna, može se dalje pretpostavljati da su ti prvi doseljenici potiskivali starosjedilačko roman-sko stanovništvo i ujedno s njime uspostavljali stanovite kulturne veze. Višestoljetnim postupnim prožimanjem mogli su se kumulirati određeni arhaični kulturni elementi različita podrijetla.

Pojava kruha pri prstenovanju poznata je i na jugu Jadrana, u Konavlima i Boki kotorskoj, gdje su prstenovanje i blagoslov dva zasebna obreda. Kum nevjesti predaje prsten ili zlatni cekin zaboden u krišku kruha (Boka kotorska) ili nataknut na grančicu masline zabodenu u kolaču (Konavli) (Černelić 1993:75; Vrčević 1883-1888:205). Prema jednom izvoru u susjednim Paštrovićima u Crnogorskom primorju ta su dva obreda povezana. Za vrijeme *molitve* (blagoslova) kum stavlja prsten u čašu, nevjesta ga vadi i stavlja na somun, potom joj kum tri puta okreće prsten oko prsta (Vrčević 1891:78). Valja spomenuti i zasad još sasvim specifičan obred prstenovanja u Otoku kod Vinkovaca. *Čauš* dignu iznad nevjestine glave veliki pleteni kolač u obliku koluta – *varenik* i spušta ga tako da se nevjesta provlači kroz kolač. Kad se kolač spusti do pregače na kojoj nevjesta stoji, natiče joj prsten, ona izlazi iz kolača i prima od svekrve manji kolač i jabuku sa zataknutim novcem (Lovretić 1897:433).

4.3.4. Lomljenje kolača i doticanje glava kolačem u drugim svadbenim obredima

Nadalje, postoje potvrde postupka lomljenja kolača i doticanja glave kolačem ili samo lomljenja (udaranja) kolača iznad glava mladenaca povezanih u istome obredu, ali neovisno o blagoslovu i prstenovanju, u raznim krajevima jugoistočne Europe. Zasad su poznata samo dva područja u kojima se taj postupak primjenjuje prilikom skidanja nevjestina vijenca. U mjestima Primošten, Zablacé i Šparadini, u priobalnom području u okolici Šibenika, udara se kolačem o kolač iznad nevjestine glave. U nekim mjestima Leskovačke Morave u istočnoj Srbiji stari svat kolačem zvanim *kravajče* ili grumenom soli dotiče nejestu u čelo, pa u potiljak i u obje sljepoočice. Nevjesta zapleše kolo i za to vrijeme slome joj nad glavom pogaču (Đorđević 1958:473). U Maleševu u istočnoj Makedoniji, nakon što je nevjesta donijela vodu, iznosi se *pletunica* oko koje se pleše i pjeva novoj mladoj. Prije nego se pletunica izlomi, stavlja se na glavu nekome tko ima žive roditelje (Pavlović 1928:236-237). Tom postupku ima traga i u području Crmnice u južnoj Crnoj Gori. Kada svatovi dolaze po nejestu, pogaču koju je donio djever, stari svat stavlja nevjesti na glavu i prelomi je, a svaki svat založiti komadić od te pogače (Jovović 1896:67). U selu Doljanovci kod Kaptola u požeškom kraju nakon pletenja svadbenog vijenca u nejestinoj kući, večer uoči svadbe, odvija se sljedeći obred, koji je zabilježio samouki seljak Ivo Čakalić: *Zatim buklijaš uzme divojački kolač koji je polak šupalj i nakićen sa pantlikama u četiri strane, te ga on razreže u četvero, ali samo malo da se ne rastavi. Zatim ide redom i svakoj divojki po glavi malo*

tucne, na kojoj se rastavi znači da će se ta djevojka do godine udati. Zatim taj kolač izriže na male komade i komadiće i svakoj se curi daje da ponese vinčarskog kolača kući (Igić 1986:84). Kolač se pri pletenju svadbenog vijenca lomi, ali nad nevjestinom glavom i u Davoru u Slavonskoj Posavini, a u Kobašu to čine žene iz mladoženjine kuće kad pohode nevjestu; dok se ona okreće naoposun, kod svakog okreta zasjeku joj kolač nad glavom, koji se potom lomi (Kolić-Klikić 1987:42; Pišonić EZ FFZ SR 179). Slični postupci zabilježeni su u drugim selima toga kraja. Večer uoči svadbe u Bebrini i Stupničkim Kutima u okolici Slavenskog Broda nosi se nevjesta iz mladoženjine kuće poseban svadbeni kolač. Djeveri drže kolač iznad njene glave dok se ona okreće prema izlasku sunca i pritom ljubi kolač na trima mjestima. Potom ga lome djeveri i nevjesta i svatko uzme svoj dio prelomljenog kolača (Vuković OEKA FFZ 40). U Varoši u istom kraju djeveri to čine na dan svadbe kada dolaze po nevjestu: više glave joj stave kolač koji joj je donio svekar, razrežu ga na tri dijela da se tako razlomi i daju ga nevjesti; ona potom dijeli djeci da ga pojedu (Lukić 1924:325). U Muslimana u Bosni nevjesta lomi kolač iznad glave kada se pridruži ženama u haremu, potom sve žene pojedu komadić toga kolača za zdravlje (Hangi 1906:187).

Lomljenje kolača nad nevjestinom glavom u istim se lokalitetima ponegdje ponavlja na kraju svadbe ili pred odlazak iz nevjestine kuće (Mihailović 1971:92; Antonijević 1971:115). U Srijemu i Banatu uz Dunav, kada dođu po nevjestu, djever joj lomi pogaču nad glavom, a u Donjoj Lepenici u sjeverozapadnoj Srbiji nakon otplesanog kola kum i stari svat lome mladencima nad glavom *sabornik*, prisutni nastoje okusiti od kolača (Bosić 1989-1990:268; Petrović 1931:101; Cvar EZ FFZ SR 86; Rajković 1982:141). U Mostaru, u Peći na Kosovu (gdje se za komadićima grabe svatovi) i u Samarini kod Vlaha (gdje to čine momci i djevojke) nad nevjestinom glavom kolač lomi svekrva kad ona stigne pred mladoženjin dom sa svatovima (Semiz 1915:395; Manojlović 1933:43; Wace-Thompson 1914:119). Mladenci ili nevjesta kolač nad glavom lome sami ili to čini netko od časnika na vlaškom području sjeveroistočne Srbije u više prigoda tijekom svadbe (Černelić 1991:141). U trakijskih i maloazijskih Bugara kum lomi nad nevjestinom glavom *kulak* za vrijeme obreda vjenčanja u crkvi: svećenik daje mladencima da kušaju komadić kolača, a ostatak dijeli prisutnima (Vakarelski 1935:401). Zanimljiva je i jedina potvrda ovog postupka u bunjevačkom selu Gornji Sentivan u južnoj Mađarskoj. Kuma zasiječe kumov kolač iznad nevjestine glave, prelomi ga na četiri dijela i stavi nevjesti u pregaču (Vidaković 1973). Lomljenje kolača iznad nevjestine glave poznato je i u okolici Zadra (Bonifačić Rožin IEF rkp. 260). Potvrda o lomljenju kolača u obliku vijenca na glavi nevjeste ima i u Rumunja. Potom nevjesta baca komadiće kolače na sve četiri strane svijeta, a to čini pred odlazak na vjenčanje (Comisel 1968:173). Kolač se u raznim prigodama lomi iznad glave i po južnim dijelovima Crne Gore, međutim, to najčešće čini neki od časnika ili mladoženja sam sebi iznad glave (Černelić 1991:140).

Dakle, zanimljiv detalj lomljenja svadbenog kolača iznad glave nevjeste ili mladenaca provlači se kroz više običajnih postupaka u raznim momentima svadbe: obred blagoslova (Istra, okolica Zadra, Murter, Vlasi u sjeveroistočnoj Srbiji, sje-

verozapadna Bugarska, zapadni Srijem), obred prstenovanja (sjeveroistočna Srbija, južno Pomoravlje, Kosovo), skidanje vjenčanog oglavlja (priobalno područje oko-lice Šibenika, Leskovačka Morava), predsvadbeni sastanci (požeški kraj, Slavonska Posavina), obred vjenčanja (maloazijski i trakijski Bugari), razne prigode tijekom sva-đenog dana (Slavonska Posavina, istočni Srijem, južni Banat, Muslimani u Bosni, sjeverozapadna Srbija, južno Pomoravlje, Kosovo, Vlasi u sjeveroistočnoj Srbiji i u sjevernom Pindu, Rumunji, okolica Zadra, bunjevačko selo Gornji Sentivan). Kako je već naprijed spomenuto, ovu bi pojavu trebalo detaljnije istražiti u suodnosu s pojavom lomljenja i dijeljenja kolača sudionicima svadbe uopće. Taj je postupak u različitim oblicima poznat i ostalim skupinama podunavskih Bunjevaca za razliku od specifičnih elemenata u obredu blagoslova. Tako suvrstice tih postupaka u razdo-blju zaruka povezuju ostale regionalne bunjevačke skupine sa skupinom u okolici Budimpešte, za koju su jedino podaci o lomljenju i dijeljenju kolača sačuvani u svom arhaičnom obliku u obredu prstenovanja, zahvaljujući spomenutom starijem zapisu (Černelić 1991:139-141).

4.3.5. Kolač u obredu vjenčanja

Lomljenje kolača i dijeljenje mladencima i drugim sudionicima sastavni je dio pravoslavnog crkvenog obreda vjenčanja na istočnim stranama jugoistočne Europe. Jedan primjer je već spomenuti obred u maloazijskih i trakijskih Bugara. Taj je postupak sastavni dio obreda vjenčanja i u selu Peštani na Ohridu u Makedoniji. Mladenci drže upaljene svijeće i kum ih preko ramena prekrije platnom. Svećenik sada daje nevjesti dva kruha koja je donijela svekrva i ona ih drži pod pazuhom. Kum križa tri puta prstenjem koje je blagoslovio svećenik i stavlja ih mladencima na prste. Isto čini i s krunama, prije nego što ih stavi na glave mladencima. Svećenik odsiječe komad od trećeg kolača koji je donijela svekrva, dijeli ga redom nevjesti, mladoženji, dvojici pobratima i kumu, a potom svaki od njih popije malo vina. Tri puta svećenik s njima obilazi oko stola, a kuma ih posipa novčićima, slatkišima i žitaricama. Nakon završeno-og obreda vjenčanja i čestitanja, svećenik daje svakome od petoro glavnih sudionika da okuse *grabjanicu*, a za njima se i ostali svatovi grabe da okuse po komadić kolača (Leibman 1972:135-136). I u drugim krajevima Makedonije ima podataka o pojavi kolača u obredu vjenčanja. Ako je crkva daleko, u okolici Skopja se vjenčanje obavlja kod kuće. Za tu se priliku zamijesi posebna šuplja pogača, u koju se u sredinu stavi tučak u kojemu je posoljeno vino. Mladenci obilaze oko bureta na kojem se nalazi taj kolač (Hadživasiljev 1930:379). U Đevdelijskoj Kazi spominje se samo nošenje kolača u crkvu (Tanović 1927:183).

Ovi primjeri preslikavanja narodnog obreda vjenčanja u činu crkvenog vjenčanja vrlo su zanimljivi i indikativni, jer povezuju u raznim krajevima mnoge već spomenute elemente obreda, koji se javljaju u sličnim ili različitim kombinacijama. Za nas je oso-bito značajna kombinacija obreda prstenovanja i blagoslova s kolačem u Bunjevaca u

okolici Budimpešte u čitavom tom sklopu srodnih obreda. Novi element u navedenim primjerima je obred vjenčanja u crkvi. Svi oni imaju zajedničko značenje narodnog čina vjenčanja prožetog simboličnim i magijskim značenjima koja se iskazuju kroz karakteristične obredne postupke. Za potpuni uvid u cjelinu vjenčanog čina (narodnog i crkvenog) valjalo bi raspolagati ukupnim podacima o elementima narodnog običaja u okviru crkvenog obreda, da bi se upotpunio pregled isprepletanja i preklapanja kulturnih slojeva različitog podrijetla. Često u izvorima o tome nema podataka. Prisutnost kolača u obredu crkvenog vjenčanja kao primjer isprepletanja pretkršćanske i kršćanske simbolike vodi nas iz Bugarske, preko Makedonije, do vlaških naselja u sjevernoj Grčkoj. Time bi krug isprepletenih specifičnih elemenata obreda blagoslova, prstenovanja i vjenčanja na istočnim i jugoistočnim prostorima slavensko-vlaških kulturnih preslojavanja bio zatvoren da mu nema tragova na južnim jadransko-dinarskim prostorima, u Crnogorskom primorju. Zahvaljujući tim podacima, moguće je pratiti njihov put širenja prema zapadu. Sad već postaje jasnije odakle su neki od tih elemenata dospjeli u sjeverne podunavske bunjevačke skupine. U Paštrovićima u Crnogorskom primorju svećenik stavlja mladencima na glavu zelene vijence od lozina pruća, kum ih izmijeni, potom drži mladencima voštane svijeće na ramenima. Svećenik daje prvo mladoženji, a potom i nevjesti da tri puta zagrizu komadić pšeničnog kruha umočenog u vino (Vukmanović 1960:321-322). Sličan je opis običaja i prema općim podacima za Crnu Goru: osim vijenca svećenik izmijeni tri puta i prstenje, pričesti mladence kruhom i vinom, potom tanku šuplju pogaču uhvate svećenik i mladoženja s jedne strane, a kum, djever i nevjesta s druge i slome je. Gleda se čiji je komad veći. Taj se kolač dijeli sudionicima obreda u crkvi (Martinović 1867:60).

Opisi obreda vjenčanja u Bugarskoj, Makedoniji i u južnoj Crnoj Gori pokazuju niz zajedničkih elemenata (križanje krunom odnosno vijencem, pričest kruhom i vinom, lomljenje kolača i dijeljenje sudionicima obreda). Nadalje, svi spomenuti elementi obreda vjenčanja svojstveni su vlaškom crkvenom obredu u Samarini, koji je gotovo identičan opisanom obredu na Ohridu. I teritorijalno su to dvije najbliže lokacije s potvrdoma pojave kolača u obredu vjenčanja, pa su bliži kontakti između doseljenih slavenskih skupina i starosjedilačkog romanskog stanovništva mogli uzrokovati usklađivanje starosjedilačkog običaja s elementima običaja novih doseljenika, koji su srodne običajne postupke poznavali i u svojoj pradomovini. Pretkršćanski elementi obreda uklopili su se postupno u crkveni obredni čin vjenčanja. Spomenuti običajni postupci svećenika i drugih sudionika ovoga obreda u Bugarskoj i Makedoniji (i u Samarini, čije ću elemente tek prikazati) primjeri su takvog usuglasivanja elemenata različitog podrijetla u jedinstvenom obrednom činu. Uvođenjem kršćanskog obreda vjenčanja u crkvi samo se promijenilo mjesto i osoba koja ga obavlja. U Samarini je sastavni element obreda vjenčanja kolač zvan *kulaku*, koji donosi kum. Na pripremljenom stolu u sredini crkve nalazi se knjiga Novog zavjeta, pored nje su vjenčane krune i kumov kolač, rasječen u tri dijela, prstenje i čaša vina. Na zapadnoj strani stola stoji mladoženja, lijevo do njega je nevjesta, iza njih je kum, a kuma stoji lijevo do mlade,

a uz njih je i dječak koji nosi kumov dar nevjesti. Čim svećenik započne prvu molitvu, svaki djever mora staviti novčić na knjigu Novog zavjeta. Nakon molitve svećenik uzima četiri svijeće i daje mladencima i po dvije kumu. Uzima prstenje i pravi znak križa tri puta, stavlja nevjestin prsten na mladoženjin prst i mladoženjin na nevjestin prst. Tri puta se razmijeni prstenje i konačno im svećenik spaja ruke ispreplićući im prste. Nakon novih molitvi svećenik im skida krune s glave, pravi njima znak križa prema nevjesti i prema mladoženji i polaže ih na njihove glave. U međuvremenu je *nuna* (kuma) raširila trubu platna preko njihovih ramena. Tada kum s prekrizanim rukama tri puta izmijeni krune. Na kraju obreda svećenik uzima mladoženju za desnu ruku, a on hvata nevjestu za ruku, dok ih kum s leđa podupire. Na taj način, njih četvero, tri puta obilaze stol i zastaju da bi se kod svakog okreta naklonili. Za to vrijeme svatovi ih posipaju slatkišima i rižom (dio kumova dara). Dječaci koji su se uspjeli ušunjati u crkvu grabe se za slatkišima po podu. Slijedi čestitanje. Svekar i svekrva ljube mladence prvo u čelo, potom u obraze. Mlada ih ljubi u desnu ruku, a oni joj za poljubac uzvrate uzdarjem u novcu. Isto čini i s ostalim svatovima. Nakon toga ih ostali koji stoje okolo udaraju šakom po ramenima (Wace-Thompson 1914:117-118). Postupak udaranja šakom u ramena kao završni obredni čin podsjeća na postupak mladoženje nakon obreda blagoslova u Jasenicama u Velebitskom podgorju i na postupak kuma kod Vlaha u Halovu u okolici Zaječara, gdje pri blagoslovu koji izgovara kum mladencima tripot nazdravljaju vinom, kuma nevjesti skida vijenac s glave, a kum ih gurne štapom u leđa i izvikuje kao da tjera goveda. Autor zaključuje da u ovom obredu kum očito ima ulogu poganskog svećenika koji vjenčava mladence (Pantelić 1978:379).

Neki od ovih elemenata podsjećaju na postupke s kolačem pri obredu blagoslova. Gotovo na isti način na koji je svećenik skidao krunu, pravio njome znak križa i ponovno je stavljao mladencima na glavu, u Velom Ižu kumovi ili djeveri dotiču kolačima glave mladenaca i pomacima ruku i kolača prave nad njihovim glavama znak križa. U okolici Zadra i na Ugljanu *križanje kruhom biva osobitim redom. Prvi kret je sukriž: djever do mladoženje stavi kolač na glavu zaručnici, a drugi djever mladoženji. Drugi kret: oba djevera stave kolače na glavu mladoženji, treći kret isto na glavu zaručnici* (Černelić 1993:68-69). Isti je postupak u Stolivu u Boki kotorskoj. Dok traje blagoslov, u Mulu prvijenac stoji iza nevjeste, odnosno mladoženje i stalno križa dva *hljeba*; od ovih se hljebova davalo djevojkama da se prije udaju; u Stolivu se preko kolača stavlja mladencima maslinov vijenac na glavu (Kulišić 1953:202, 204). Udaranje mladenaca (nevjeste) u ramena šakom ili štapom podsjeća na udaranje u ramena mladenaca kolačem pri blagoslovu u okolici Budimpešte, a u ostalim područjima duž Jadrana u glave mladenaca. Pričešćivanje mladenaca pri obredu vjenčanja kruhom i vinom u Crnogorskom primorju, na Ohridu i u trakijskih i maloazijskih Bugara podsjeća na isti kumov postupak s posoljenim i popaprenim kruhom pri obredu prstenovanja u okolici Budimpešte, koji je nešto drukčiji, ali u osnovi ima isto značenje i u Popovom polju i u Krašiću, gdje se to čini pri obredu blagoslova.

Spomenuti postupak udaranja u leđa, u prvom redu mladoženje, specifičan je običajni postupak u nekim krajevima, poglavito u Makedoniji i Bugarskoj, no tu ću

pojavu zasad ostaviti po strani. Negdje se mora stati i prekinuti postavljenu zamku u kojoj jedan element povlači drugi. Element jednog obreda stalno upućuje na isti ili sličan element u drugome obredu. Može se na prvi pogled učiniti da nema kraja tom začaranom krugu, no na koncu se ipak iz tog zamršenog i isprepletenog klupka nazire rasplet naizgled nerješivih pitanja. Pritom se može činiti nepotrebnim ulaziti u detalje običaja izvan bunjevačkih skupina i hrvatskih etničkih prostora, no bez takvog pristupa ne bi bilo moguće ući u trag jedva vidljivoj zajedničkoj vezivnoj niti koja se gotovo skrivečki provlači po zabitim prostranstvima Balkana i jugoistočne Europe. Da bismo pokušali ući u trag njenom početku i kraju, takav je postupak neophodan. Upravo razmatrana pojava prepletanja elemenata različitih, ali u osnovi srodnih običaja, pokazuje da je to jedini ispravan način ako se uz pomoć etnoloških pokazatelja želi dati doprinos proučavanju i otkrivanju bunjevačke etnogeneze.

Karakterističan obred blagoslova s kolačem u južnoj Dalmaciji i u Boki kotorskoj, njegovi pojedini specifični elementi, kao i elementi u obredu prstenovanja i vjenčanja u Crnogorskom primorju, u nešto su drugačijem obliku sačuvani u najsjevernijoj bunjevačkoj oazi u Podunavlju. Katkada su pojedini elementi preneseni iz jednoga obreda u drugi, tako da, primjerice, elemente obreda vezane uz kruh karakteristične za obred vjenčanja u Crnogorskom primorju, u bunjevačkoj skupini u okolici Budimpešte nalazimo sačuvane u obredu prstenovanja. Takve podudarnosti ne mogu se smatrati slučajnim, osobito ako se zna da još niz drugih tragova također upućuje na ove prostore.⁷ Riječ je o području koje se u srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti spominje kao Crvena Hrvatska. Etnološki pokazatelji ukazuju na hrvatske (bunjevačke) tragove upravo na tom području. Njima valja pridružiti lingvističke i povijesne potvrde o tim tragovima, koji su još nedovoljno istraženi. Prije konačnog zaključivanja valja, dakako, biti oprezan, jer se etnološka istraživanja, na temelju kojih se do ovih spoznaja došlo, ne mogu smatrati završenima, premda daju čvrstu i dobru osnovu za konačno rasvjetljavanje i dokazivanje etnogeneze Hrvata Bunjevaca. Isto tako bi i druge srodne znanstvene discipline morale dati svoj doprinos istraživanju ove problematike. Istodobno, rezultati etnoloških istraživanja pokazuju kako se zapravo u našoj struci zanemaruju mogućnosti koje etnologija ima u proučavanju nacionalne kulturne povijesti. Etnološki rezultati istraživanja mogu se i morali bi se provjeravati, dopunjavati i potkrijepiti rezultatima istraživanja drugih srodnih povijesnih znanosti. Da bi se to zaista i ostvarilo, nužan bi bio interdisciplinarni pristup takvom istraživanju, u ovom slučaju istraživanju kulturne povijesti Hrvata Bunjevaca i njihove etnogeneze.

⁷ Već su moja prethodna istraživanja upućivala na važnost krajnjeg južnog dinarsko-jadranskog graničnog pojasa kada je riječ o bunjevačkom kulturnom naslijeđu (Černelić 1991). Nastavak tih istraživanja potkrijepio je ta očekivanja i donio niz novih argumenata za tvrdnju da je ova hrvatska skupina nastala i počela se oblikovati upravo na ovim prostorima, s kojih se pod prijetnjom širenja srpske države krajem 12. i početkom 13. stoljeća po svoj prilici pomicala u pravcu Neretve na prostore zapadne Hercegovine, jugozapadne Bosne i susjedne Dalmacije, odakle se kasnije uslijed turskih prodiranja raselila prema zapadu i sjeveru. Na ovome mjestu moguće je na to samo upozoriti jer prostor ne dozvoljava da se ta tvrdnja detaljnije potkrijepi, a razmatraju se samo pojedini elementi koji predstavljaju tek dio ukupnog zbira karakterističnih elemenata koji daju osnovu za takva zaključivanja (ibid. 1997).

4.4. Kravaj – baština iz daleke starine

4.4.1. Uvod

Obredna peciva imaju važnu ulogu u životu i običajima slavenskih naroda. Na prostoru jugoistočne Europe ima im traga u svoj njihovoj raznolikosti i viševrsnosti s obzirom na nazive, oblike i funkciju. Osobito je zanimljiva pojava obrednog peciva s nazivom *kravaj* i njegovim regionalnim varijantama, koja predstavlja dio slavenskoga tradicijskog naslijeđa.

Kravaj se javlja u svadbenim običajima u istočnim dijelovima panonskog prostora (istočna Slavonija, Baranja, Vojvodina), u istočnoj Srbiji te po Makedoniji i Bugarskoj. Varijante toga naziva javljaju se i u nekim udaljenijim područjima, no koliko je zasad poznato, izvan okvira svadbenih običaja. U Sloveniji u Dolenjskoj imenom *kravajc* nazivaju vrstu malih kruščića od prosenog brašna, a u Beloj krajini božićno pecivo, za koje su potvrđene još i varijante naziva *kravajica* i *krvajica* (Ložar 1944:196); u Hrvatskom zagorju i Prigorju tim nazivom označuju vrstu kruha, a u Žumberku *krvajca* označuje kukuruzni kruh (*ARj* 5:487; Skok 1972:184; Popović 1941:37). Podaci koji se odnose na ove regije sasvim su opći i nedovoljno etnološki istraženi. U istočnoj Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj *kravaj* je, osim u svadbenim običajima, potvrđen i u običajima vezanima uz porod, nešto manje u pogrebnim običajima te u običajima godišnjeg ciklusa. Potvrde o *kravaju* u značenju kolač, pecivo nalazimo na albanskom jezičnom području (prema općem podatku iz etimološkog rječnika te na Kosovu napose uz porod) (Meyer 1891:177; Elezović 1932:321; Milosavljević 1959-1960:319). S područja Dubrovnika naziv *kravaj* potvrđen je u 16. stoljeću u djelima pisaca Vetranovića, Nalješkovića i Držića, a taj naziv poznaje i Zadranin Petar Zoranić u istom značenju kao i u dubrovačkih pisaca (Skok 1972:184; *ARj* 5:487). Za ova jadranska područja nedostaju podaci i u starijoj i u novijoj etnološkoj građi, no navedene potvrde su značajne i upućuju na potrebu daljnjeg traganja za nazivom *kravaj*. Navodim dijelove tekstova u kojima se riječi *kravaj* i *kravajac* javljaju u djelima spomenutih pisaca.

Primjer 1. Mavro Vetranović Čavčić: *Posvetilište Abramovo*
...*Spravite kravaja i bilih pogača...* (SPH 4 1872:251)

Primjer 2. Nikola Nalješković: *Komedija 1*
...*Ona ti kravaja ne umije zamiesit...* (SPH 5 1873:184)

Primjer 3. Marin Držić: *Plakir*
...*Mliečca namuzao, kravajca ugrizah, sirca prigrizah...* (SPH 7 1875:126)

Primjer 4. Marin Držić: *Prikazivanje poroda Jezusova*

...šalje Šišmana da im pošalje... maja i strina... konjestrih pun jaja i grivnu smokava, dva dobra kravajca i dobru piplicu... (ibid. 441)

Primjer 5. Marin Držić: *Posvetište*

...Sestice, pak mu daj košuljom ubrusac,
dva sira i kravaj i crljen klobučac...

Umieste kravaje, trpezu napravte i sveha neka je,
tuj liepo pripravte... da počnu blagovat (ibid. 447, 478)

Primjer 6. Petar Zoranić: *Planine*

...i to reksi naredi sinam da me niku ko puta doprate, i daf mi kravajac i vrnicu vinca za brašno, uputih se spram istoku grede... (SPH 16 1888:71 [55b])

Dakle, raširenost naziva i pojave *kravaja* uopće na prostoru jugoistočne Europe obuhvaća sjeveroistočna, istočna, jugoistočna i južna područja, a na zapadnim stranama uže područje zapadne Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske. Zanimljivo je da je u posljednjem slučaju riječ o područjima koja se nalaze na razmeđu različitih kulturnih strujanja i povezuju tri kulturna areala jugoistočne Europe: panonski, dinarski i istočnoalpski.

4.4.2. *Kravaj* u svadbenim običajima južnoslavenskih naroda

U svadbenim običajima *kravaj* se javlja u donekle različitim značenjima i s regionalnim varijantama naziva. Osnovno značenje naziva je svatovski kolač. U istočnim i jugoistočnim područjima *kravaj* označava gotovo svugdje upravo jednu od vrsta svatovskog kolača. Različiti su njegovi oblici, namjena i običajni postupci u kojima je prisutan kao njihov sastavni dio. U ovim područjima osim *kravaja* javljaju se i svatovski kolači s drugim nazivima. Svaki od njih ima svoju određenu funkciju i važnu simboličnu ulogu u svadbenim običajima. Dakle, riječ je o području u kojemu prevladava bogatstvo vrsta svadbenih kolača s nizom specifičnih obrednih postupaka vezanih uz njihovu pripremu i funkciju u svadbenim običajima.

Sam način pripreme *kravaja* ima važnu ulogu, osobito u Bugarskoj i Makedoniji. Postupci koji ga prate i tekstovi pjesama koje žene mjesilje tom prilikom pjevaju izražavaju u prvom redu težnju da se magijski djeluje na potomstvo mladenaca.

Cijeli obred miješanja i pečenja *kravaja* protkan je simboličnim značenjima koja su vezana uz spolnost i plodnost.¹ U istočnoj Srbiji također su potvrđeni i naglašeni obredi pripreme svatovskog kolača, ali tu se ne radi o *kravaju*, već o svatovskim kolačima s drugim nazivima. I u Bugarskoj i Makedoniji simbolični ceremonijalni obred miješanja i pečenja svadbenog kolača nije nužno vezan baš samo uz *kravaj*. U cjelini uzevši, u istočnom i jugoistočnom području obred pripreme svatovskog kolača važan je dio svadbenih običaja uz regionalne razlike s obzirom na njegove vrste i nazive. Osim toga, raznovrsna reljefna ornamentika, osobito naglašena na bugarskim *kravajima*, nadovezuje se na naznačena simbolična značenja koja prate obred pripreme *kravaja*.

¹ Ove je aspekte uloge *kravaja* iscrpno obradio Hristo Vakarelski (1931:1-129 – *kravaj* 26-34).

Uloga *kravaja* i postupci s njime u svadbenim običajima iskazuju se na različite načine od mjesta do mjesta, odnosno od područja do područja. *Kravaj* je često vezan uz osobu nevjeste. Navest ću pojedine primjere. U Budžaku u istočnoj Srbiji prije odlaska nevjeste iz roditeljske kuće u podrumu se lomio *djevojački kravaj*. To se činilo u podrumu da nitko od starijih ne bi vidio (Pantelić 1974:209). U okolici Knjaževca *kravaj* ima važnu ulogu još na predsvadbenom sastanku zvanom *ogledi* ili *ogladi*, koji se održavaju paralelno u objema svatovskim kućama. *Ogladnike* poziva djevojka koja je *nenačeta* i ima žive roditelje. Ista djevojka toga dana mijesi i peče *presan kravaj* (bez kvasca) i ukrašava ga raznobojnim nitima vunice (koja služi kao zaštita od uroka) i jabukom u koju svekar zabode dukate ili starinske novce. Ovako okićen *kravaj* stavlja se u čistu, neupotrebljavanu maramicu, koja se ne vezuje. Djevojka koja je mijesila *kravaj* nosi ga u kuću nevjeste. Kad mladoženjini gosti dođu pred kuću, zastanu pred ulazom, a djevojka se s *kravajem* izdvaja i brzo ulazi u kuću, pri čemu nikoga ne gleda niti s ikim razgovara, ostavlja *kravaj* i odmah se vraća ostalima i tek tada svi redom ulaze u kuću. Svekar prvi novcem daruje *kravaj*, a za njim mladoženja pa ostali. Kada je darivanje *kravaja* završeno, *djever*, brat djevojke, izvodi nevjestu među goste. Zaručnici sada ljube svatove u ruku, za što nevjesta dobije novac. Na kraju prilazi svekru, ljubi i njega u ruku, a on nju u čelo te joj predaje *kravaj*. Nevjesta pokupi novce s *kravaja*, a kolač kasnije podijeli djevojkama da bi se i one uskoro udale. Istim postupkom priprema se *kravaj* uoči svadbe u objema kućama, kada se ujedno kiti *sabornjak* (svatovska grana zabodena u kolač) i pletu vijenci. Na dan svadbe, kada svatovi dođu po nevjestu, svekar nevjesti ponovo daruje *kravaj* (Reljić 1965:69-72). U Jelašnici, u području Nišave u jugoistočnoj Srbiji, mladoženjina majka mijesi male okrugle *kravajčiće* i dijeli ih djevojkama koje pletu vijence (Mihailović 1971:91). U nekadašnjem Timočkom srezu *kravaj* također ima važnu ulogu u svadbenim običajima, počevši od *ogleda*, s tom razlikom što su običajni postupci nešto drukčiji od onih u okolici Knjaževca, premda su neki elementi u vezi s *kravajem* istovjetni. Prije nego *ogledani* krenu iz mladoženjine kuće u djevojačku, umijese osam pogača i deveti *kravaj*, da se to nađe među ostalim priložima u hrani koje nose sa sobom. Ovaj je *kravaj* bogato ukrašen *izvijenom kitkom* od raznovrsnog cvijeća. Na crvenu ili bijelu svilu naniže se novac koji se stavi u kitku, na sve se to stavljaju ogledalo, češalj, sapun i drugo, a preko svega svijeca na koju je nanizano krupno zrno, a oko nje je obavijena crna svila. Sve zajedno se stavi na *šamiju* i *jašmak* te se obavije povećim *peškirom*. U kući nevjeste djevojka je izolirana u jednoj od sporednih prostorija. Nevjestina majka odvodi buduću svekrvu do nevjeste da se upoznaju. Svekrva izvadi *kravaj*, razveže ručnik, uzme tanku svijecu, izmjeri svoju snahu njome, zapali je, daje nevjesti u ruku, a zatim izvadi *jašmak* i opaše je njime, daje joj ogledalo, sapun i češalj, a *kravaj*, *kitku* i *šamiju* odnese na *sofru*. Ovdje slijedi darivanje *kravaja* koje započinje svekar, a popraćeno je pogađanjem između dviju svatovskih strana. Nevjestina majka pokupi novac s *kravaja* i uzme *kitku*, odnese je i predaje svojoj kćeri. Kada se *ogledani* razidu, nevjesta sa svojom drugaricom ostaje u sobi. Sada će se drugarica zakiriti donesenom kitkom i razlomiti *kravaj* te ga zajedno s nevjestom pojesti, ako ima žive roditelje. Nekada je lomljenje *kravaja* bio poseban obred radi kojega su se okupljali svatovski učesnici (Stanojević 1925:59-63). U području Leskovačke Morave zanimljiv je postupak blagoslova nevjeste s *kravajem*.

Stari svat donese od kuće *kravajče* (taj oblik naziva je čest u Srbiji) na kome je grumen soli, dotakne njime nevjestu u čelo, potiljak i u obje sljepoočice tri puta ponavljajući postupak. Za njim isto učini i *kum*. Nakon tog obreda nevjesta zaigra kolo, a *kum* i *stari svat* lome joj *kravaj* nad glavom (Đorđević 1958:473).

U Maleševu u Makedoniji *kravaj* se mijesi u kući mladoženje kada se odlazi u prosidbu djevojke. Djevojci ga treba odnijeti prije subote jer se taj dan smatra danom zlih duhova. Preko *kravaja* djevojka, a preko nje i njezina porodica, stupa u određeno dioništvo s momkovim domom i uspostavlja vezu s duhovima predaka mladoženjinog roda, kako to tumači autor D. Nedeljković (1938:6). U selu Peštani na Ohridu nekoliko dana pred vjenčanje žene i djevojke peku puno malih *kravajčinja* u objema svatovskim kućama. Nekoliko njih nosi te *kravajčinje* prilikom pozivanja u svatove i daruje ih pozvanima. Prije nego što nevjesta napusti roditeljsku kuću, majka joj daje *kravajče* koje ona baca preko krova kuće za sreću roditeljskog doma. Ponekad se isti postupak ponavlja s *kravajem* i pred mladoženjinom kućom, a taj *kravaj* nevjesti daruje mladoženjina majka ili ga ona donese od svoje kuće (Leibman 1972:127, 136). Slično je u Tatar Pazardžiku u jugozapadnoj Bugarskoj gdje je *kravaj* sastavni dio dara koji pozivač daje pozvanima u svatove (Bogišić 1874:254).

Prema jednom općem podatku za Bugarsku, kao i u nekim krajevima istočne Srbije, *kravaj* peku žene u momkovoju kući, a uz to pletu i vijence, pa se prema ovim postupcima taj dan naziva *vijenac* ili *kravaj*. *Kravaj* je okrugao kolač s rupom u sredini. Mlade žene nose djevojci uz *kravaj* vijenac, češalj, ogledalo, greben, cipele i drugo kao dar budućeg muža (*Bugarski narodni običaji* 1865:252). U Gornjoj Lipnici u području Trnova u sjevernijim dijelovima centralne Bugarske drugi dan svadbe nevjesta mijesi nevjestin *kravaj* od kiselog tijesta, okruglog oblika s rupom u sredini. Taj *kravaj* nalikuje zbrađenoj ženskoj glavi. Nosi se na zdenac kada nevjestu svatovi prate na vodu. Tu se lomi i nevjesta ga dijeli prisutnima. Šest tjedana iza svadbe nevjesta mijesi od deset do petnaest *kravaja* i dijeli ih svojim rođacima (Georgieva 1975:60). U okolici grada Koinare u sjeverozapadnoj Bugarskoj nevjesta koja se udala pred godinu dana mijesi na Đurđevdan pleteni nevjestinski *kravaj*, također s rupom u sredini, ukrašen na različite načine. Tako se, primjerice, na *kravaj* modelira vrabac da bi nevjesta rodila sina. Nvjesta nosi kroz selo puno *kravaja* i dijeli ih svakome koga sretne (Cenkulovski 1978:59-60). U području Gabrova u centralnoj Bugarskoj prave se *kravaji* u obliku slova S namijenjeni momčiću i djevojci koji prate mladence na dan svadbe (Rodieva 1978:26).

Ponegdje u Srbiji *kravaj* zna biti namijenjen i mladoženji, a ponekad i njegovim ukućanima. U Budžaku u istočnoj Srbiji za vrijeme prvog posjeta zeta rodbini njegove žene, njezina majka ovije oko zetovljeve glave *kravaj* sa svijećom i cvijećem da bi se bolje slagali (Pantelić 1974:212). Nakon blagoslova u okolici Knjaževca nevjestina mati kiti zeta tkanicama na kojima visi *mladoženjin kravaj*, a same tkanice okićene su novcem (Reljić 1965:72). U području Timoka nevjestina mati umijesi *kravaj* i izvije kitu cvijeća u koju stavi crveni konac na kome je sitan novac, a povrh dvije, tri *cvancike* (starinski novac), uvije kitu u crvenu svilu i stavi je na *kravaj* te odlazi zetu u goste. To čini drugi dan svadbe. *Kravajem* daruje zeta, kćer i tom prilikom sve prisutne svatove (Stanojević 1925:80, 89). U Pustoj Reci u Leskovačkoj Moravi prije posjeta

nevjestinih roditelja njezinom novom domu nakon svadbe umijese više *kravajčića* i u svaki stave po jedno jaje, a u pojedine dva ili tri jaja. Kada stignu u kuću mladoženje, nakon što svi posjedaju za stol, nevjestin otac stavi na stol sve *kravajčice* i počne ih dijeliti. Ocu mladoženje daje *kravajčić* s trima jajima, a zetu, kćerki i majci mladoženje s dvama, a svima ostalima sa po jednim jajetom (Đorđević 1958:483).

Kravaji su nerijetko vezani za ulogu kuma, pa se u Bugarskoj od svih svadbenih kolača najvažnijim smatraju *kumovi kravaji*. Ukrašeni su različitim simboličnim prizorima (Vakarelski 1969:290).² Ponegdje se kumu *kravaji* pripremaju u objema kućama, a ponegdje samo u kući nevjestice. U Grlištu u okolici Zaječara u sjeveroistočnoj Srbiji nevjestina majka dijeli *kravajčice* kumu i starom svatu (Pantelić 1975:373). U selima Matejevac, Hum i Malča u području Nišave u jugoistočnoj Srbiji na grane zabodene u svatovski kolač *sabornjak* zatakne se po jedna jabuka i tri *kravajčeta*. Tako ukrašen kolač stoji na svadbenoj trpezi pred kumom i *starojkom*, koji ga lome nad glavama mladenaca (Mihailović 1971:92). Neka sela u okolici Gatrova u Bugarskoj pripremaju *kravaj* namijenjen kumu, ponegdje samo u kući nevjestice, a ponegdje u objema kućama (Rodieva 1978:26). Zanimljivi su podaci koji se odnose na područje Trnova u Bugarskoj. Obje kuće trebaju darovati kuma *kravajem*. Kada svatovi idu po mladoženju, predaju kolač kumu i traže otkup. U Ledeniku se sjećaju da su se nekada *kravaji* darivali zavijeni u crvenu maramu. Ovdje su *kravaji* bogato ukrašeni. Na četirima se mjestima modeliraju ptice od tijesta, pored kojih se zataknu četiri stabljike poriluka, od čijih se glava oblikuje lepezast ukras. Među poriluk se zataknu grančice šimšira, bosiljka i muškata i nanizane kokice, a po rubu kolača na četirima mjestima i crvene paprike. Negdje se kumov *kravaj* ukrašava bosiljkom i četirima drvčima u koja se zabodu orasi. Kada se *kravaj* predaje kumu, među bosiljak i orahe stavlja se pečena kokoš (Georgieva 1975:60). U području Nišave u jugoistočnoj Srbiji *kravaj* je sastavni dio svatovske grane. Ovdje se, kako je već spomenuto, na ogranke grane u kolač stavlja po jedna jabuka i tri mala *kravaja* (Mihailović 1971:92).

Podaci koji se odnose na *kravaje* čiji je sastavni dio svatovska grana dvostruko su zanimljivi. S jedne strane, zbog toga što je svatovska grana potvrđena u svim istočnim područjima u kojima postoji *kravaj*, a s druge strane, zbog toga što ukrašeno svatovsko drveće zabodeno u kolač nalazimo u selu Otok kod Vinkovaca u istočnoj Slavoniji s imenom *kravalj*. Osim *kravalja*, koji je ovdje kumov dar nevjesti, kuma nosi u velikoj zdjeli još i pečenu svinjsku glavu (Lovretić 1897:45). U susjednoj Vojvodini u svadbenim običajima *kravalj* postoji kod stanovnika različitog etničkog podrijetla: u Srba i u hrvatskih etničkih skupina Šokaca i Bunjevaca.³ U ovom području *kravalj* označava

² Daljnji podaci koji se odnose na bugarske *kravaje* sasvim su sigurno nepotpuni jer sam mogla koristiti samo dostupne izvore.

³ Škarić 1924:106; Stojanac EZ FFZ SR 161; U. M. 1845:63-64; Dimitrijević 1969-70:93; Čiplič 1930:121-122; Hadžić 1909:375; Bota 1954:134; Popov 1969-70:63; Bartolović 1944:31; Kesejić ONŽO sign. NZ 7^a; ibid. EZ FFZ SR 31; Szárics 1842:887; Antunović 1858:214; Iványi 1891:197; ibid. 1892:559; Prčić 1927:170; Malagurska Đorđević 1927:38; Sekulić 1986:323-324; Černelić EZ FFZ NR 87; Damjanović 1910, prema: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* 1978:390. Potvrde o *kravaju* u Baranji u istom značenju kao i u Vojvodini nema u etnološkoj literaturi.

prilog u hrani koji donose u prvom redu svi svatovi, dok se ponegdje posebno ističe *kumov kravalj* (Bunjevci) ili *kumov i starosvatski* (Šokci i Srbi). Obično se kumov *kravalj* izdvaja od ostalih količinom i kvalitetom. Po vrsti hrane koju sadrži *kravalj* se razlikuje od mjesta do mjesta, ali su osnovni sastavni dijelovi uglavnom svugdje isti: pečenica, boca vina, sitni kolači i svatovski kolač, koji je u novije vrijeme zamijenjen tortom. Zanimljivo je što se u nekim starijim izvorima za subotičke Bunjevce navodi da je *kravalj* oznaka samo za kolač koji svatovi nose na dar bez ostalih uobičajenih priloga u hrani, kako je to opće rašireno u istočnopanonskom prostoru (Szárics 184-2:887; Antunovics 1858:214; Iványi 1891:197). Na nekim bunjevačkim *salašima* u okolici Sombora ističu da je *kravalj* nekada bio svekrvin dar nevjesti još na zarukama i da mu je sadašnje značenje novijeg datuma (Černelić EZ FFZ NR 87 – Nenadići, Gradina, Lugovo). Među Bunjencima u južnoj Mađarskoj naziv *kravalj* potvrđen je samo u Bikiću, a označuje kolače koje kuma iznosi na stol pred mladence i nudi ih da se njima posluže (Černelić 1983). *Kravalj* kao prilog u hrani poznaju i Bunjevci u okolici Budimpešte (Deisinger NMB EA 4023 – Erd, Erčin). Ponegdje je naziv za žene koje donose *kravalj* izvedenica *kravaljuše*, tako u Šokaca u Bačkoj, u Srba u selima na južnoj strani Fruške gore u Srijemu te u Bunjevaca u Erčinu u okolici Budimpešte (Bartolović 1944:31; Kesejić ONŽO sign. NZ 7^a; ibid. EZ FFZ SR 31; Škaljić 1924:106; Deisinger NMB EA 4023).⁴ Prema drugom kazivanju iz Erčina, *kravaljuše* su svatovski uzvanici koji nisu u rodbinskoj vezi s mladencima (Deisinger NMB EA 4023). Zanimljivo je da se isti naziv vezao uz običaj plesa s nevjestom koji su Bunjevci preuzeli od mađarskog stanovništva, a koji se u pojedinim bunjevačkim selima u južnoj Mađarskoj označava kao *igra za kravaljuše* (Černelić EZ FFZ NR 87; ibid. 1988:82).

Stariji podaci za bunjevačko područje u okolici Budimpešte za pojavu analognu *kravalju*, no u nešto drukčijem obliku, potvrđuju naziv *kumovina*. *Kumovina* se razlikuje od *kravalja*, osim što je isključivo kumov dar, jer pored priloga u hrani i piću sadrži još i svatovsku granu (Berkity 1839:326). Zbog toga je zanimljivo da kod vojvođanskih Šokaca osim *kravalja* kum i stari svat donose još i posebnu svatovsku granu (Bartolović 1944:31; Kesejić ONŽO sign. NZ 7^a; ibid. EZ FFZ SR 31). Osim toga, svatovska grana poznata je i drugdje u istočnoj Slavoniji. Ovi podaci nisu nevažni niti u odnosu na neke oblike bugarskih *kravaja*, kao ni u odnosu na *kravalj* u Otoku u istočnoj Slavoniji (Černelić 1991b).

U istočnijim područjima panonskog areala *kravalj* se pojavljuje u nešto drugačijem značenju i obliku od *kravaja* u istočnim i jugoistočnim dijelovima južnoslavenskog prostora. Opsežnija terenska istraživanja svadbenih običaja kod Bunjevaca u Vojvodini te kod Bunjevaca koji žive na području Mađarske, osim što su potvrdila pojavu *kravalja* u opisanom značenju, pokazuju i neke elemente srodne svadbenom kolaču (koji se ovdje naziva *pletan kolač*), to jest *kravaju* u istočnim dijelovima južnoslavenskog područja, a i svadbenim pecivima uopće u tim regijama (Černelić EZ FFZ NR 8; ibid.

⁴ Osim naziva *kravaljuše* u *ARj* se prema Vuku Karadžiću za istu ulogu navodi naziv *kravaljnoša* koji se kao takav koristi u Bačkoj. U etnološkoj literaturi ova varijanta naziva nije poznata.

1983).⁵ Neki od tih postupaka s *kravajem* navedeni su u ranijim primjerima. Nevjesta siječe i dijeli *pletan kolač* kod Bunjevaca u okolici Sombora (svekrvin kolač) i u južnoj Mađarskoj (kumov kolač), dok u okolici Budimpešte još na zarukama to čini kum i baca komadiće kolača među prisutne koji se za njih otimaju (Černelić EZ FFZ NR 87; *ibid.* 1983; Berkity 1839:321). U bunjevačkim naseljima u južnoj Mađarskoj na *pletan kolač* svi svatovi stavljaju novac koji pripada nevjesti (Černelić 1983; Mandić 1975:123; Vidaković Dipl. r. – KH FFP SJP; Batinkov Dipl. r. – KH FFP SJP). Zanimljiva je pojava u odnosu na opisani obred blagoslova u području Leskovačke Morave, da pri blagoslovu mladenaca u okolici Budimpešte jedan od svatovskih časnika udara mladence u leđa kolačem koji ima rupu u sredini (Deisinger NMB EA 4023 – Erd; *ibid.* NMB EA 3031 – Tukulja; Černelić 1983 – Tukulja). Obred blagoslova s kolačem opširnije je predstavljen u prethodnom poglavlju. Osim ove podudarnosti, ponegdje u Bugarskoj *kravaj* ima isti, očigledno simboličan oblik.

Mnoge od ovdje naznačenih pojedinosti zanimljive su jer se neke pojave i postupci koji se u nekim područjima vezuju uz *kravaj* ispoljavaju na drugi način i ne nužno u vezi s *kravajem* u teritorijalnim okvirima u kojima je *kravaj* poznat. Naziv se vezuje uz različite pojave i postupke. U osnovi je *kravaj* uvijek oznaka za vrstu svatovskog kolača (s izuzetkom Otoka gdje je naziv prenesen samo na svatovsku granu zabodenu u kolač). To je zajednički element koji povezuje sva područja u kojima je *kravaj* potvrđen u svadbenim običajima, bez obzira na raznovrsnost oblika, obreda, postupaka i značenja *kravaja* u pojedinačnim užim ili širim regijama.

4.4.3. Pokušaji tumačenja etimologije riječi *kravaj*

Na ovom mjestu neću ulaziti u analizu pokušaja tumačenja simboličnog, magijskog i mitološkog značenja *kravaja*, jer je za proučavanje te problematike potreban znatno širi pristup. Međutim, prikazana građa o *kravaju* u svadbenim običajima južnoslavenskih naroda otvara mogućnost pokušaja utvrđivanja etimologije riječi *kravaj*. Praslavenski oblik naziva jest *korvaj*, a poznat je i u drugim slavenskim jezicima: u ruskom, bjeloruskom i ukrajinskom kao *korovai*, *koravai*, u poljskom kao *korowaj*, u češkom i slovačkom *kravai* te u bugarskom *kravaii*. Dosadašnji pokušaji tumačenja etimologije riječi *kravaj* i ostalih njezinih slavenskih varijanti prilično su ujednačeni. Lingvistički je općeprihvaćeno tumačenje da je riječ *kravaj* izvedenica od imenice *krava* pomoću sufiksa -aj (ruska varijanta *korovai* od *korova*). Većina lingvista svoje mišljenje o etimologiji *kravaja* svodi samo na tu konstataciju, prihvaćajući jedan od drugoga uobičajeni pristup etimologiji ovoga termina.⁶

Neki autori pokušavaju potkrijepiti svoja detaljno izložena mišljenja koristeći se, osim lingvističkim kriterijima, i mogućim simboličnim značenjima samoga *kravaja*.

⁵ Osim toga, takav kolač potvrđen je u rukopisnoj građi za područje južne Mađarske. Šibalin Dipl. r. – KH FFP SJP; Vidaković Dipl. r. – KH FFP SJP; Batinkov Dipl. r. – KH FFP SJP.

⁶ *ARj* 5:487; Bruckner 1970:257; Skok 1972:184; *B'lgarski etimologičen rečnik* 1979:701-702 (pod: *kravai*); Bezljaj 1982:84; Nikolaevič 1984:112-113; Fasmer 1986:332.

Trubačev prihvaća mišljenje da je praslavenska riječ *korvaj* nastala od *korova* (krava) navodeći da u svadbenom obredu krava služi kao simbol nevjeste, što je u potpunosti suglasnosti s etimološkim i historijskim označavanjem krave kao femininum tantum, pa se otuda suština *korovaja* konfrontira – nevjesta – korova kao muško načelo ženskom, *korovai jest bik ženik*. Prvotno značenje riječi *korvaj* označava oduhovljeno lice, aktivnog muškog izvođača bračnih ceremonija (Nikolaevič 1984:115-116). Čini se da je mišljenje Trubačeva pod utjecajem Ivanova i Toporova, na čiji se detaljni prikaz simbolike *kravaja* u svadbenim običajima i poziva. Ivanov i Toporov posvetili su puno prostora simboličnim i mitološkim aspektima uloge *kravaja* i u tim su okvirima pristupili i etimologiji same riječi, a u svojim tumačenjima otišli su mnogo dalje od Trubačeva. Zapravo su prihvatili već ranije utvrđenu etimologiju u vezi s kravom i razradili je u prvom redu iz ugla mitologije, polazeći pritom od direktne asocijacije kako oblika samoga *kravaja* (kravlje vime, rogovi), tako i životinjske ornamentike na *kravajima* (osim krave i bika i druge se domaće životinje i ptice javljaju kao ukras na kolaču), a oslanjajući se pritom i na tekstove u kojima se *kravaj* spominje u vezi s rogatim životinjama. Premda su njihova tumačenja s jedne strane iscrpna, s druge su strane jednostrana, a na lingvistička pravila gotovo da se ne obaziru, pa na ovome mjestu neću navoditi njihovo mišljenje koje se doimlje prilično nategnutim (Ivanov – Toporov 1974:254-257). Već sam napomenula da bi te i ostale aspekte uloge *kravaja* trebalo razmatrati kroz jedan širi pristup. Zanimljivo je da je još i Skok, premda prihvaćajući uvriježeno lingvističko tumačenje, napomenuo da sufix -aj služi *doduše samo za izvođenje apstrakta od glagolskih osnova*, a kasnije i Trubačev slično konstatira da se radi o tipičnoj izvedenici od glagola s očuvanom cjelovitom vezom s glagolima na -eti i -iti. Trubačev, u slučaju *korvaja*, imeničku izvedenicu na -aj ubraja u malobrojnu grupu izvedenica izgrađenih po neproduktivnim modelima (Skok 1972:184; Nikolaevič 1984:116). Upravo mi je činjenica da se imenička izvedenica na -aj tvori od glagolske osnove poslužila kao polazište za uočavanje novih mogućnosti tumačenja etimologije riječi *kravaj*.⁷ U tom smislu zanimljiv se čini glagol *kraviti* u osnovnom značenju rastopiti, topiti, koji također ima staru osnovu *koro-*. Taj se glagol može dovesti u vezu sa staroslavenskim *okrijati* u značenju osvijestiti se, popraviti se (od nesvijesti) i *krevati* – njegovati, grijati se, s bugarskim *nakravjam* u značenju ojačavam i *kraven* – debeo te s češkim *krati* – ozdravljati (ARj 5:488; Skok 1972:184; Bezljaj 1982:84). Izvođenje imenice na -aj od glagolske osnove lingvistički je pravilno, a osim toga niti prenesena značenja glagola *kraviti* nisu u neskladu sa simboličnom ulogom *kravaja* u svadbenim običajima. Zato iznenađuje što su se lingvisti oslanjali u ovom slučaju na imeničku, lingvistički netipičnu, izvedenicu i povelili se za “direktnom asocijacijom”, bez sagledavanja širih simboličnih konotacija *kravaja*. Skok spominje i pretpostavku Vaillanta da je prvotno značenje ovoga glagola *razdvojiti, izvaditi iz kalupa mliječni kruh koji se zove korovaj – kravaj*, što bi zapravo bio obrnut put tvorbe riječi

⁷ Zahvaljujem prof. Milovanu Gavazziju na sugestiji da se etimologija imenice *kravaj* pokuša sagledati na drukčiji način od dosadašnjih pristupa.

od onoga koji nam se ovdje činio kako lingvistički, tako i etnološki vjerojatnijim, jer sugerira određena simbolična značenja koja potkrepljuju etnološke činjenice.

Tek naznačeni postupci i pjesme koji prate pripremu *kravaja*, bogatstvo ornamentike, običaji vezani uz *kravaj* te sam njegov naziv, u svadbenim običajima obiluju magijskim i simboličnim konotacijama koje sam u ovom prikazu bila u mogućnosti samo spomenuti. Bilo bi zanimljivo upustiti se u dublju analizu i tih aspekata uloge *kravaja* u svadbenim običajima, u običajima uopće te u prehrani, no takav sveobuhvatan pristup može biti predmetom samo jedne šire studije.

4.5. Svatovska grana nije samo ukras

4.5.1. Uvod

Svatovska grana jedna je od onih pojava u svadbenim običajima koje su ograničene samo na određene regije jugoistočne Europe. Dok bi se za neke regije moglo reći da je grana upravo karakteristična pojava, drugdje se javlja tek sporadično i razasuto u okviru određenoga šireg prostora ili tek pojedinačno kao regionalno izolirana pojava. Dakle, svatovska se grana pojavljuje u svadbenim običajima ovoga etnički i kulturno šarolikoga prostora.

Učestalija je u istočnim dijelovima panonskog prostora (istočniji dijelovi Slavonije i Posavine, Srijem, Baranja i Bačka); u Pomoravlju i u istočnoj Srbiji; u Bugarskoj, u njezinim sjeverozapadnim dijelovima, u Rodopima i u Trakiji; u južnoj Dalmaciji s Konavlima. U Makedoniji je svatovska grana poznata na različitim stranama, ali nema potvrda o njezinoj široj zastupljenosti. Zanimljivo područje javljanja svatovske grane je širi prostor sjeverozapadne Hrvatske (Hrvatsko zagorje i, prema jednom podatku, nekadašnja gornja Vojna krajina – koprivnička, križevačka i ivanička oblast). Postoje i izolirane pojedinačne potvrde. Zanimljiva je novija potvrda iz sela Kozarice u okolini Novske jer se ono nalazi približno na sredini između područja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u kojima ima sporadičnih potvrda za granu, te istočnih dijelova Slavonije, u kojima se grana znatnije javlja u svadbenim običajima. Pojedinačno i izolirano se svatovska grana javlja i u Mrkonjić-Gradu u Bosni (za Bosnu postoji i jedan opći podatak koji je, međutim, teško prostorno odrediti jer s bosanskog područja nema kasnijih potvrda ove pojave). Varijanta svatovske grane javlja se i u okolini Ogulina u Lici. Svatovsku granu poznaju i Bunjevci u selima iz okolice Budimpešte. Zanimljivo je da među drugim regionalnim skupinama podunavskih Bunjevaca (u okolini grada Baje u južnoj Mađarskoj, u okolini Sombora i Subotice u Bačkoj) ta pojava nije poznata, tim više što u Bačkoj grana postoji u svadbenim običajima druge hrvatske etničke skupine, Šokaca.

Uz brojne izvore u etnološkoj literaturi, arhivska je građa uvelike upotpunila pregled ove pojave na prostoru jugoistočne Europe (osobito za područje istočne Slavonije, Posavine i Srijema te južne Dalmacije). U prikazu svatovske grane slijedit ću glavne pojedinosti vezane uz njezin oblik i funkciju u svadbenim običajima. Neke od njih povezuju različite narode na raznim stranama južnoslavenskog prostora.

4.5.2. Ukrasi na svatovskoj grani

Svatovska se grana u mnogim pojedinostima razlikuje od područja do područja, ali se neki njezini elementi ponavljaju. Osnovni oblik grane, s najčešće trima ograncima ili više njih o čije su vrhove zataknute jabuke, nalazimo u Bugarskoj, Makedoniji, istočnoj Srbiji i Pomoravlju; u pojedinim dijelovima istočnog panonskog prostora: u Bačkoj, u selima Andrijevcima i Trnjanski Kuti u slavonskoj Posavini te u Srba na području nekadašnje gornje Vojne krajine¹. Ponegdje se u Srbiji te kod Bunjevaca u okolici Budimpešte osim jabuke na vrh ogranka zatiče i neko manje pecivo (Đorđević 1958:449; Mihailović 1971:92; Berkity 1839:326). U okolici Knjaževca, u istočnoj Srbiji, na krakove grane se stavljaju golubovi od tijesta (Reljić 1965:70), a u Selcima kod Đakova u istočnoj Slavoniji *beba* i *beban* od tijesta (Petrović EZ FFZ NR 145). U Beravcima, u istočnoj Slavoniji, osim jabuka se na srednji ogranak grane stavlja krpena lutka (Bonifačić Rožin IEF rkp. 282), koja se kao ukras stavlja na vrh grane i u Vođincima, ali se jabuka, kao ukras na grani, ne spominje (Đermanović EZ FFZ SR 97). Inače je u slavonskim potvrdama jabuka uvijek sastavni dio ukrasa na grani premda ne u ovakvom karakterističnom obliku.

Osim naznačenih osnovnih ukrasa koji se zatiču o ogranke svatovske grane, i niz drugih ukrasa na grani pokazuje pojedine zajedničke elemente. Najčešća vrsta ukrasa svatovske grane su raznobojne vrpce, cvijeće, kolači, suho voće, orasi i kukuruzne kokice. Tako su, primjerice, papirnate vrpce kao ukras potvrđene u svim regijama. Najveće šarenilo ukrasa je na grani istočnog panonskog prostora. Poneki od tih ukrasa imaju svoje analogije u drugim udaljenim krajevima: cvijeće u nekim krajevima Srbije, u Bugarskoj i u Hrvatskom zagorju, kolači u Bosni i u Konavlima u južnoj Dalmaciji, te kukuruzne kokice u Bugarskoj.² U selima Kešinici i Nuštar u istočnoj Slavoniji i u Župi kod Dubrovnika grana je među ostalim ukrašena i pojedinim tekstilnim predmetima (Petrović EZ FFZ NR 133; Domaćinović EZ FFZ SR 114; Jović ONŽO HAZU sign. SZ 161). U Bačkom Bregu grana je okićena bršljanom i šimširom slično kao u Bugarskoj (Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112; *Etnografija...* 1985:347; Georgieva 1975:60; Kepov 1936:82). Sama svatovska grana, njezini sastavni dijelovi i različite vrste ukrasa nesumnjivo imaju višestruko simbolično značenje. Mnogi su autori iznosili svoja različita mišljenja i tumačenja simboličnog značenja svatovske grane. Svrha ovoga priloga isključivo je analitičko-komparativna.

¹ *Etnografija na B'lgaria* 1985:182; Vakarelski 1969:291; ibid. 1935:354; Kepov 1936:82; Pavlović 1928:228; Nedeljčević 1938:7; Filipović 1939:441; Leibman 1972:136; Nikolić 1910:203; Mihailović 1971:92; Antonijević 1971:449; Trojanović 1911:69; Bošković-Matić 1962:146, 166; Pantelić 1981:211; Kesejić EZ FFZ SR 31; Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112; Markovac 1935:254; Toldi 1978; Piprek 1914:183.

² Rajković 1982:141; Reljić 1965:141; Mihailović 1971:91; *Etnografija...* 1985:181, 347; Rajković 1973:189; K. 1870:34; Balarin 1898:185; Georgieva 1975:60.

4.5.3. Mjesta zaticanja svatovske grane

Svatovska grana je najčešće utaknuta u kolač, što se pronalazi na različitim stranama južnoslavenskog prostora: u južnoj Dalmaciji u Gornjim Majkovima i u Konavlima, u Maleševu i Skopskoj kotlini u Makedoniji, u većini slučajeva iz Bugarske, u svim potvrdama za područje Pomoravlja i istočne Srbije, u Baranji i u selima Otok u istočnoj Slavoniji, Vidovice u Bosanskoj Posavini i Kozarice u zapadnoj Slavoniji, u okolini Donje Stubice u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, te u Čakovcu i Šušnjevu Selu u okolici Ogulina u Lici.³

U kolač se uz granu, kad ona postoji, a inače i bez nje, ponegdje zabodu prutovi, stabljike, grančice. Tako se u Svetozarevu, u sjevernom dijelu Pomoravlja, pored drvca na sredini kolača zabode još nekoliko prutova (o čije se vrhove zatiču golubovi od tješta), a u Lužnici i Nišavi, u istočnoj Srbiji, kolač je ukrašen s nekoliko drvaca i nekoliko grančica šimšira (Trojanović 1911:69; Nikolić 1910:203). U mjestu Ledenik, u području Velika Trnova u Bugarskoj, u svatovski kolač zvan *kravaj* uz ostale se ukrase zatiču četiri stabljike poriluka od kojih se oblikuje lepezast ukras, a među poriluk se zataknu grančice šimšira, bosiljka i muškata (Georgieva 1975:60). U Grudama i Čilipima u Konavlima u sredini kolača se zatiče okićena grančica masline, dok se prema općem podatku za Konavle u sredinu kolača zatiče deblja *voštenjača*, a oko nje grančice masline i lovorike (Balarin 1898:285; Bošković EZ FFZ SR 40; Bogdan-Bijelić 1929:118; Vukmanović 1980:228). U Donjoj Stubici u Hrvatskom zagorju u pogaču se utaknu četiri šiljata drvca koja se ukrašavaju, a u Šušnjevu Selu i Čakovcu u Lici u kolač se zatakne kitica (nije precizirano od čega se sastoji), koja će tijekom svadbe biti na zastavi, a oko nje se zatiču male kitice koje će *kitičarke* kasnije prišiti svakom svatu na šešir. Kitice se oviju vrpcom, a među njih se stavi lješnjaka, kukuruza, žita i dr. (Rajković 1973:189; Božićević 1910:238). Navedene varijante svatovske grane donekle se razlikuju od uobičajenog oblika grane s ograncima i prostorno su ograničene, ali su zanimljive upravo zbog toga što ih nalazimo u različitim dijelovima južnoslavenskog prostora.

Ukrašena svatovska grana ponegdje se javlja u nekim drugačijim oblicima i s drugačijom namjenom. U Mrkonjić-Gradu u Bosni ukrašena svatovska grana zataknuta je u jabuku (Klarić 1897:701). U selu Zlot u sjeveroistočnoj Srbiji u jabuci se nalaze tri grane koje kum s mladencima gađa nožem prije ulaska u mladoženjinu kuću (Đorić et al. 1977:132). Ponegdje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj te u nekim mjestima istočnog panonskog prostora u jabuku se zatiče grančica, najčešće grančica ružmarina. Uglavnom se takva grančica pojavljuje u istim mjestima u kojima je potvrđena i svatovska grana, ali se ponekad javlja i samostalno, ali na prostorima na kojima se i ona

³ Bonifačić Rožin IEF rkp. 433; Balarin 1898:285; Bošković EZ FFZ SR 40; Bogdan-Bijelić 1929:118-119; Pavlović 1928:228; Nedeljković 1938:7; Filipović 1939:441; *Etnografija...* 1985:182; Vakarelski 1969:291; Kepov 1936:82; Georgieva 1975:60; Đorđević 1958:449; Trojanović 1911:69; Nikolić 1910:203; Antonijević 1971:449; Pantelić 1981:211; Bošković-Matić 1962:146; Mihailović 1971:91; Reljić 1965:70; Rajković 1982:141; Brdarić 1988:11; Lovretić 1897:453; Janjić EZ FFZ SR 163; Petrović EZ FFZ NR 145; Rajković 1973:189; Božićević 1910:238.

ponegdje potvrđuje.⁴ Zanimljiva je kombinacija kolača, jabuke i grančice u svadbenim običajima krapinskoga kraja u Hrvatskom zagorju. Svekrva dočekuje nevjestu s kolačem na kojemu je jabuka u koju je zabodena grančica *bušpanja* (Kozina 1988:52). U vezi s navedenim primjerima zanimljiv je običaj u nekim mjestima Dubrovačkog primorja. Nevjestini rođaci nose kumu i kumi te ostalima koji su bili u svadbi prve Nove godine iza njene udaje posebnu okićenu naranču. U naranču se zabodu ogranci masline s nanizanim smokvama tako da se prutići poviju prema dolje i povežu dvama koncima (Bonifačić Rožin IEF rkp. 433).

Još je jedna specifična pojava u vezi sa svatovskom granom potvrđena u trima udaljenim regijama. U Budinščini u Hrvatskom zagorju grana se za vrijeme pira pribija u glavna vrata kuće, u Slavoniji i Srijemu, prema općem podatku, grana se zatiče za gredu iznad trpeze, a u Aleksinačkom Pomoravlju, u selima zapadno od Morave, stablo s trideset i više grančica se pričvršćuje na tavanicu (Brolich 1940:147; Stojanović 1881:238; Antonijević 1975:146).

Za srednje Rodope u Bugarskoj karakteristična je prijelazna varijanta između svadbene zastave i svadbenog drvca (*Etnografija...* 1985:178). Nerijetko su ukrasi na barjacima u različitim regijama analogni ukrasima na svatovskoj grani u regijama u kojima se ona javlja u svadbenim običajima. U vezi s ovim pojedinostima zanimljiv je specifični oblik svatovske grane u Lici, gdje kiticu zabodenu u kolač barjaktar mora otkupiti da bi njome ukrasio svoj barjak (Božićević 1910:238-239). Možda je u vezi s ovom pojavom, ali svakako nije bez značenja, podatak iz Boke kotorske: *U Risnu barjak se vije samo kod mladine kuće. U ovoj se varoši pripovijeda da su nekad svatovi mjesto barjaka nosili maslinovu granu, o čemu ima traga u narodnijem pjesmama. Danas to biva samo ako je mladoženja u žalosti, i na granu se priveže jedna marama* (Stefanović-Karadžić 1953:118).

Još bi se našlo sličnih primjera koji bi se mogli povezati sa svatovskom granom, no sve te pojave (uključujući i navedene primjere) zahtijevaju cjelovitu analizu da bi se mogle tipološki odrediti. Na ovom mjestu moguće je na njih tek ukazati jer su na specifičan način povezane sa svatovskom granom od slučaja do slučaja, a često se javljaju u istim regijama u kojima je grana sastavni dio svadbenih običaja ili u njima susjednim područjima.

4.5.4. Priprema svatovske grane

Postoje razlike u pripremi svatovske grane, te kolača u koji se grana zatiče tamo gdje je to uobičajeno, između istočnog panonskog područja s jedne strane te istočne Srbije, Bugarske i dijelova Makedonije s druge strane, premda ta granica nije sasvim oštra. Za druge regije ti se podaci ne navode, možda zbog toga što je u njima grana tek iznimno potvrđena, pa su, prema tome, i podaci oskudniji. U južnoj Dalmaciji u prvom redu, a ponekad i drugdje, ta je grana oskudnije ukrašena, pa se otuda možda pridaje manje

⁴ Kotarski 1916:209; Kozina 1988:52; Brolich 1940:147; Markovac 1935:249; Toldi 1978; Petrović EZ FFZ NR 145; *ibid.* EZ FFZ NR 146; Ilić Oriovčanin 1846:69-70.

važnosti i samoj njenoj pripremi. Nedostatak podataka može značiti i površnost zapišivača. To su, dakako, samo pretpostavke jer prave razloge zasad nije moguće utvrditi. Gotovo da je u svim izvorima opisan oblik svatovske grane, ali neke druge pojedinosti ne moraju uvijek biti naznačene, kao što su, primjerice, priprema, namjena i funkcija grane u svadbenim običajima.

U istočnom panonskom prostoru te u Bunjevaca u okolici Budimpešte grana se priprema u kući kumova. Iz kumove kuće nosi se na pir. Ponekad se ističe da sama *kuma* priprema granu,⁵ a ponegdje tu obavezu ima i *starosvatika*.⁶ Zanimljivo je da se i u Boboševu (Dupniško) u Bugarskoj grana priprema i nosi na pir iz kumove kuće (Kepov 1936:82), što je obrnuto od u Bugarskoj uobičajene pojave da je svatovska grana upravo namijenjena kumu. U području Lužnice i Nišave u istočnoj Srbiji kolač s granom priprema domaćin, no mogu ga pripremiti kum i stari svat, što je zasad izoliran primjer na tom prostoru (Nikolić 1910:203).

U istočnoj Srbiji, u Bugarskoj i u Maleševu u Makedoniji svatovsku granu pripremaju djevojke. Priprema grane usko je vezana uz ritual miješanja i pečenja svadbenog kolača.⁷ Ta je pojava, dakle, karakteristična za jugoistočne dijelove jugoistočne Europe. U okolici Knjaževca u istočnoj Srbiji naglašava se da kolače mora mijesiti i peći nevina djevojka, dok se ponegdje pazi da te poslove obavljaju djevojke koje imaju žive roditelje (Reljić 1965:70; Pantelić 1981:211; Mihailović 1971:91; Antonijević 1975:145; Nedeljković 1938:7). Djevojke pripremaju granu i u selu Sv. Đurađ kod Donjeg Miholjca u Slavoniji, u području nekadašnje gornje Vojne krajine i u okolici Ogulina u Lici, što su značajne analogije u odnosu na spomenuta udaljena jugoistočna područja u kojima je to karakteristična pojava (Petrović EZ FFZ NR 146; Piprek 1914:183; Božićević 1910:238).

Zanimljive su i pojedine specifične pojave koje na različitim stranama imaju neke srodne elemente. Tako u Gagrovcu i istočnoj Srbiji te u Čilipima u Konavlima granu uređuje nevjestina majka (u Čilipima u alternativni s nekom drugom ženom iz njezine kuće), dok u Donjoj Stubici u Hrvatskom zagorju kolač i granu pripremaju žene iz nevjestina roda ili njezina krsna kuma (Mihailović 1971:91; Bošković 1948; Rajković 1973:189-190). Specifičan je podatak s područja Novske u zapadnoj Slavoniji gdje su za izradu grane odgovorni djeveri (Petrović EZ FFZ NR 146). Premda na prvi pogled postoji jasna granica između određenih pojava vezanih uz pripremu i namjenu svatovske grane, poneka pojedinost narušava tu predodžbu i pokazuje analogije na etnički različitim i zemljopisno međusobno udaljenim prostorima.

⁵ Petrović EZ FFZ NR 133; *ibid.* EZ FFZ NR 145; Đermanović EZ FFZ SR 97; Deisinger NMB EA 4023; Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112; Sarosacs 1968:119; Berkity 1839:326.

⁶ Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112; Kesejić EZ FFZ SR 31; Petrović EZ FFZ NR 146; Filakovac 1906:125; Nedić ONŽO HAZU sign. SZ 52; Deisinger NMB EA 4023.

⁷ Rajković 1982:141; Bošković-Matić 1962:146; Dorđević 1958:449; Vakarelski 1935:354; *ibid.* 1969:291; *Etnografija...* 1985:181.

4.5.5. Uloga svatovske grane u svadbenim običajima

Svatovska grana ima višestruku ulogu tijekom pira. Regionalne razlike tiču se osobe kojoj se ona donosi ili pred koju se stavlja na stol, dakle, kojoj je namijenjena. U istočnom panonskom prostoru svatovska grana je u pravilu kumov i kumin dar nevjesti, ponekad mladencima. Manje takvih potvrda ima i u nekim udaljenijim regijama: u Bunjevaca u okolici Budimpešte, u Makedoniji u selu Trpejica na Ohridu, te u selu Boboševo (Dupniško) u Bugarskoj (Berkity 1893:326; Deisinger NMB EA 3031; ibid. NMB EA 4023; Leibman 1972:136; Kepov 1936:82). Ponegdje i stari svat donosi svatovsku granu.⁸ U Bugarskoj je obrnuta pojava – svatovska grana je namijenjena kumu (*Etnografija...* 1981:178, 181; Vakarelski 1935:354; ibid. 1969:291; Georgieva 1975:60). U Župi kraj Dubrovnika nevjesta daruje kumu okićenu granu masline (Jović ONŽO HAZU sign. SZ 161). Ponegdje u Bugarskoj grana nije namijenjena samo kumu. U sjeverozapadnoj Bugarskoj svatovsko drvce može dobiti i stari svat, a sasvim rijetko i djever. Ponekad se ovdje priprema drvce i za mladoženju, ali ga u tom slučaju priprema kum (*Etnografija...* 1985:181). U selu Peštani mladoženjina majka daje mladoženji grančicu s trima ograncima ukrašenima jabukama po dolasku svatova (Leibman 1972:136). Još jedino u području sjeverne Hrvatske, u srpskog življa, mladoženja dobiva granu, a daruju mu je djevojke (Piprek 1914:183).

Svatovskoj grani je za vrijeme pira mjesto na svadbenoj trpezi. U pojedinim udaljenim regijama grana stoji na stolu pred kumom, tako u Sikirevcima i u Budrovcima u istočnoj Slavoniji, u Svetozarevu u Pomoravlju, u Maleševu u Makedoniji i u selu Boboševo (Dupniško) u Bugarskoj (Markovac 1935:254; Petrović EZ FFZ NR 133; Trojanović 1911:69; Pavlović 1928:228; Kepov 1936:89). Češće se ističe da je grana na stolu ispred kuma i starog svata: u Bunjevaca u okolici Budimpešte te po Srbiji i Bugarskoj.⁹ U Šokaca u Bačkom Bregu grana je u prozoru iza leđa kuma i staroga svata (Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112). U Gornjoj Resavi je grana na stolu ispred staroga svata (Bošković-Matić 1962:146), a u Konavlima pred nevjestom (Balarin 1898:285) ili između nevjeste i mladoženje (Bošković EZ FFZ SR 40).

Specifičan je običaj u Skopskoj kotlini gdje granu čuva maskirana osoba, a mladoženja joj ukrade jabuke s grane i bježi s njima nevjesti, koja se ranije odvojila od svatova u zasebnu prostoriju (Filipović 1939:441). Još je jedna zanimljiva analogija pojedinih elemenata običaja u Makedoniji i u Hrvatskom zagorju. U selu Peštani na Ohridu mladoženjina majka po dolasku svatova (a u selu Trpejca kuma) daje mladoženji ružinu grančicu s trima ograncima ukrašenima jabukama. On njome udara nevjestu tri puta po leđima i nakon toga granu baca na krov. To se radi da bi nevjesta rađala djecu, kao što ruža rađa cvjetove (Leibman 1972:136). U okolici Krapine mladoženjina majka također dočekuje svatove s kolačem na kojemu je jabuka sa zataknutom grančicom, no ovdje ga daje nevjesti (Kozina 1988:52).

⁸ Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112; Kesejić EZ FFZ SR 31; Brdarić 1988:11; Petrović EZ FFZ NR 146; Domaćinović EZ FFZ SR 144; Filakovac 1906:125; Nedić ONŽO HAZU sign. SZ 52.

⁹ Berkity 1839:326; Pantelić 1981:211; Antonijević 1975:150; Đorđević 1958:449; Mihailović 1971:92; Vakarelski 1969:291; *Etnografija...* 1985:182.

Zanimljive prostorne analogije pokazuje svatovska grana kao ukrasni dio kumova priloga u hrani u Bunjevaca u okolici Budimpešte, u selu Otok u istočnoj Slavoniji i u selu Trpejca na Ohridu u Makedoniji (Berkity 1839:326; Lovretić 1897:453; Leibman 1972:136). Nadalje, u Baranji, uz kuma, prilog u hrani ukrašen zabodenom granom u kolač nose i stari svat i barjaktar (Brdarić 1988:11). U selu Banići u južnoj Dalmaciji jedna djevojčica nosi košaru s nevjestinim darovima (među kojima je kolač) ukrašenu maslinovom granom; darovi su namijenjeni svatovima, dok u Župi kod Dubrovnika nevjestica nosi u košari prilog u hrani ukrašen maslinovom granom u kumov dom (Storelli 1935:185; Jović ONŽO HAZU sign. SZ 161). U istočnom panonskom prostoru svatovska se grana nosi u pravilu zajedno s prilogom u hrani, ali ne kao ukrasni dio tog priloga, već kao dva odvojena dara. U selu Topolo u južnoj Dalmaciji okićena se maslinova grana stavlja na škrinju s opremom koju nevjestica donosi u svoj novi dom (Lamza EZ FFZ SR 15).

Osim naznačenih regionalno specifičnih običaja, uz svatovsku granu vezuju se i običaji koji nisu ujednačeni na svim područjima, ali određeni zajednički elementi ponovno povezuju pojedine međusobno udaljene krajeve jugoistočne Europe. Jedan od karakterističnih običaja u istočnom panonskom području je prodaja svatovske grane uz licitaciju koja prati prodaju pojedinih njenih ukrasa. Uz to, svatovska grana se prodaje nadmetanjem i u Donjoj Stubici u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u Mrkonjić-Gradu (i u Bosni prema općem podatku), u Bunjevaca u okolici Budimpešte i ponegdje u Bugarskoj.¹⁰ Pojednostosti toga običaja razlikuju se od mjesta do mjesta, ali je u cjelini riječ o istom običaju. Prodaju vodi kum ili neki drugi svatovski časnik, u Mrkonjić-Gradu obično kum otkupljuje granu (Klarić 1897:701), a u Beravcima u Slavoniji je otkupljuje za nevjestu (Bonifačić-Rožin IEF rkp. 282). Novac dobiven takvom "prodajom" grane najčešće pripadne nevjesti.¹¹ U nekim dijelovima istočne Panonije svatovska grana se izlomi ili sasiječe, a za njezine se dijelove otimaju svatovi ili djeca,¹² ili se svatovi natječu tko će prvi dograbiti i razlomiti granu (Ilić ONŽO HAZU sign. NZ 112). Uništavanje svatovske grane poznato je i Bugarima te u selu Sićevu na području Nišave u jugoistočnoj Srbiji, gdje djevojke izlome prvo granu, a onda i kolač u koji je grana bila zataknuta, otimaju se za njih, dok ih u ostalim selima dijele među sobom (Vakarelski 1969:291; Mihailović 1971:93). U Donjoj Stubici pri licitaciji *šume* počnu se za nju otimati svatovi koji najprije izvade ukrasne prutove iz pogače (Rajković 1973:190). U nekim dijelovima istočne Srbije i u Maleševu u Makedoniji kolač sa svatovskom granom se lomi. U Gornjoj Resavi u sjeveroistočnoj Srbiji svatovi se otimaju za komad kolača, a u nekim krajevima istočne Srbije i u Maleševu kolač se dijeli svatovima (Bošković-

¹⁰ Rajković 1973:189; Klarić 1897:701; K. 1870:434; Berkity 1839:326; Deisinger NMB EA 3031; *ibid.* NMB EA 4023; Vakarelski 1969:291.

¹¹ Markovac 1953:255; Đermanović EZ FFZ SR 97; Lovretić 1897:454; Filakovac 1906:125; Mihaljev 1976:39; Berkity 1839:327; rjeđe mladencima (Marković 1986:42; Petrović EZ FFZ NR 133) ili onome tko je otkupi (Deisinger NMB EA 4023; Petrović EZ FFZ NR 133; Klarić 1897:701; K. 1870:434).

¹² Španiček EZ FFZ NR 72; Petrović EZ FFZ NR 133; *ibid.* EZ FFZ NR 145; Đermanović EZ FFZ SR 97; Filakovac 1906:125; Janjić EZ FFZ SR 163.

-Matić 1962:154, 166; Reljić 1965:70; Nikolić 1910:203; Đorđević 1958:449). Prema drugom izvoru u Maleševu djevojka razdijeli momcima kolač koji je mijesila da se uskoro ožene (Pavlović 1928:228). Kolač s granom lomi se najčešće nad glavama mladenaca, a sudionici svadbe ponegdje moraju okusiti komadić toga kolača (Rajković 1982:142; Trojanović 1911:69; Đorđević 1985:449). U nekim mjestima Pomoravlja i istočne Srbije novcem se dariva kolač u koji je utaknuta grana (Rajković 1982:142; Bošković-Matić 1962:146, 166; Antonijević 1975:145). Ponegdje stari svat vodi kolo držeći u ruci kolač s granom (Rajković 1982:142; Trojanović 1911:69; Bošković-Matić 1962:146, 166). Osim što u sebi sadrže izvjesna regionalna obilježja, neki od nabrojanih običaja u istočnoj Srbiji značajni su jer sličnih postupaka u pojedinim potvrdama ima i u nekim drugim krajevima. U Sikirevcima u Slavoniji svatovi na svatovsku granu bacaju novac (Marković 1986:42). U Konavlima se stari svat s granom u kolaču okreće i pjeva (Bogdan-Bijelić 1929:137; Vukmanović 1980:228), dok u trakijjskih i maloazijskih Bugara sudionici svatova koji žele povesti kolo uzimaju od kuma u ruke kolač s granom i zaplešu (Vakarelski 1935:354).

Za svatovsku granu postoji niz lokalnih naziva. Kao zanimljive analogije valja izdvojiti nazive *trn* po Bugarskoj i Bosanskoj Posavini (*Etnografija...* 1985:178; Nedić ONŽO HAZU sign. SZ 52; Janjić EZ FFZ SR 163) te nazive *kumov(s)ka grana* po istočnoj Slavoniji (Domaćinović EZ FFZ SR 144; Đermanović EZ FFZ SR 97; Marković 1986:42; Petrović EZ FFZ NR 133; *ibid.* EZ FFZ NR 145) i *kumovo drvo* ili *drvice* po Bugarskoj (Vakarelski 1935:354; *ibid.* 1969:291; *Etnografija...* 1985:1-75). Zanimljive su potvrde naziva *krava(lj)* upravo za svatovsku granu u selu Otok u istočnoj Slavoniji, odnosno za svatovski kolač u koji je zabodeno nekoliko grančica različitog bilja u području Velika Trnova u Bugarskoj (Lovretić 1897:453; Georgieva 1975:60). Inače je *kravaj* naziv za svatovski kolač ili prilog u hrani sličnog prostornog razmjestaja kao i svatovska grana (Černelić 1989:21-31).

4.5.6. Završna riječ

U analitičkom prikazu oblika, namjene i pojedinih običaja vezanih uz svatovsku granu uočen je niz zajedničkih elemenata koji povezuju različite krajeve južnoslavenskog prostora i pored svih regionalnih obilježja grane. Za neke od tih krajeva već su i ranije utvrđeni stanoviti analogni kulturni elementi, s jedne strane područje istočne Slavonije, Like, istočne Srbije, Bugarske i dijelova Makedonije (Gavazzi 1978:47), a s druge strane Slavonija i južna Dalmacija (Stojanović 1967:105-155; Belaj 1972:195-197). N. Pantelić je zapazio *da običaji u severoistočnoj Srbiji sadrže neke slične i podudarne elemente koji se nalaze i u drugim perifernim oblastima naše zemlje, na pr. duž jadranskog zaleđa i u Istri* (Pantelić 1981:200).

U opsežnijoj studiji koja se bavi bunjevačkim svadbenim običajima utvrđen je niz zajedničkih elemenata u svadbenim običajima Bunjevaca i stanovništva sjeveroistočne Srbije, Crne Gore, Boke kotorske, duž jadranskog područja sa širim dinarskim zaleđem, uključujući jugozapadnu Bosnu i dijelove Hercegovine, pa i sve do Istre

(Černelić 1991). Analitički prikaz svatovske grane potkrepljuje neka ranija zapažanja i upućuje da zajedničke elemente treba tražiti i dalje, u širem panonskom području te u južnim i istočnim dijelovima jugoistočne Europe. Analiza njezina raširenja i naziva *kravaj* u svadbenim običajima pokazala je sličnu prostornu zastupljenost (ibid. 1989:21-31). Osim toga, pojava svatovske grane, kao i uloga kolača u blagoslovu i prstenovanju,¹³ a i neke druge pojedinosti bunjevačkih svadbenih običaja, upućuju na činjenicu da ogranak podunavskih Bunjevaca nema sasvim jedinstveno kulturno naslijeđe. To istovremeno znači da sve regionalne skupine Bunjevaca u Podunavlju ne moraju potjecati s istoga prostorno ograničenoga matičnog područja te da su se na sjever mogle doseljavati različitim putovima i u različito vrijeme.

Sve te zanimljive pojedinosti ukazuju na potrebu daljnjeg istraživanja zajedničkih elemenata i razlika u svadbenim običajima južnoslavenskih naroda, pa i u nekim drugim odabranim etnološkim pojavama, što bi moglo dati pouzdanije potvrde moguće kulturne srodnosti i povezanosti različitih i prostorno udaljenih skupina stanovništva.

Pokušaj osnovnog analitičkog prikaza podataka o svatovskoj grani pokazuje da je riječ o pojavi čije bi izvorište moralo biti zajedničko pojedinim južnoslavenskim skupinama. Ta spoznaja upućuje na daljnje traženje izvorišta ove pojave, tim više što je poznata i ostalim Slavenima te pojedinim europskim narodima. Proučavanju svatovske grane u tim okvirima treba prethoditi temeljit analitički i komparativni postupak da bi se utvrdilo moguće zajedničko slavensko, odnosno indoeuropsko ishodište osnovnih pojava te povijesne okolnosti koje su utjecale na razmještaj karakterističnih pojedinosti u prostoru. Takva analiza može biti predmetom samo jedne šire studije. Zasad se može govoriti samo o osnovnom zajedničkom porijeklu svatovske grane unutar južnoslavenskog etničkog i prostornog okvira (ali u tom okviru i o njenom ne sasvim jednostavnom raširenju i neravnomjernom pojavljivanju). Te spoznaje mogu biti polazište za traženje izvorišta ove pojave u širim slavenskim i indoeuropskim okvirima. A o simboličnim, magijskim i drugim mogućim značenjima svatovske grane nekom drugom prilikom...

¹³ Ova je pojava razmatrana u poglavlju o ulozi kolača u obredu blagoslova i prstenovanja mladenaca.